

פרופ' ג'. קונטנו

התרבות הפניקית

תרגם מצרפתית

ש. שניצר

DR. G. CONTENAU

LA CIVILISATION
PHÉNICIENNE

Troisième édition (1949)

כל הזכויות שמורות

All Rights Reserved

נדפס בישראל תשי"ד

Printed in Israel 1954

הקטן ממגילת שאנהת, המובא בעמודים 41—42, הוא בתרגומו של ש. ייבין (מתוך „מגלת שאנהת“, הוצאת „אמנות“).

השיר על מות אלאין בעל בעמודים 225—226 תורגם על ידי ח. א. גינזברג (מתוך „כתבי אוגרית“, בהוצאת מוסד ביאליק, ע"י ועד הלשון העברית).

תעריף הקרבנות של מארסיל (ע"ע 89—90), כתובת הקבורה של תבנת (ע' 94), כתובת בדעשתרת (ע' 116) והטכסטים הפניקיים בפרק על הספרות (ע"ע 226, 228) נלקחו מ„אוצר הכתובות הפניקיות“ לפרופ' נחום סלושץ (מוסד ביאליק וועד הלשון העברית, בהוצאת „דביר“).

נוסח הכתובת במצבת מישע (ע"ע 226—227) הותאם התאמה קלה לעברית המקראית.

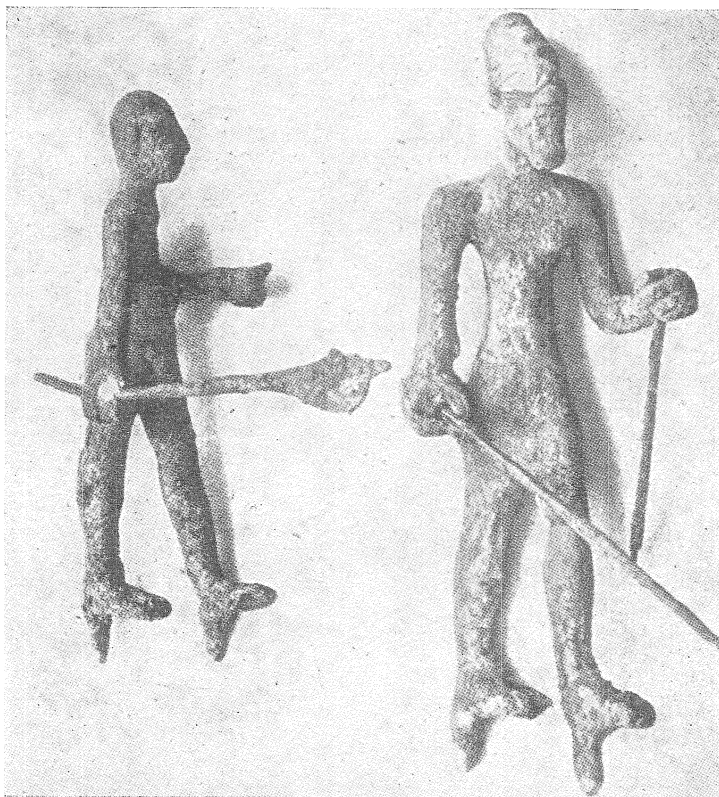

אלה פרקי הספר :

פרק א' :	מקורות, היסטוריה, גיאוגרפיה	9
פרק ב' :	הדת	67
פרק ג' :	האמנות	96
פרק ד' :	אמנות הקבורה	159
פרק ה' :	חקלאות, ספנות, מסחר	191
פרק ו' :	האלפבית, הלשון הפניקית	206
פרק ז' :	פניקיה ויוון, מוצא התרבות הפניקית	231
מראי מקומות		249
ביבליוגרפיה		259

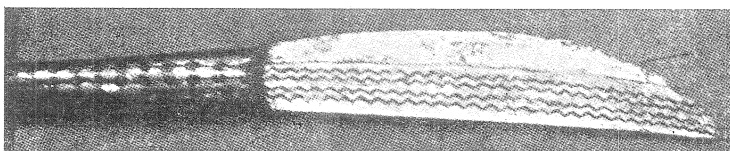

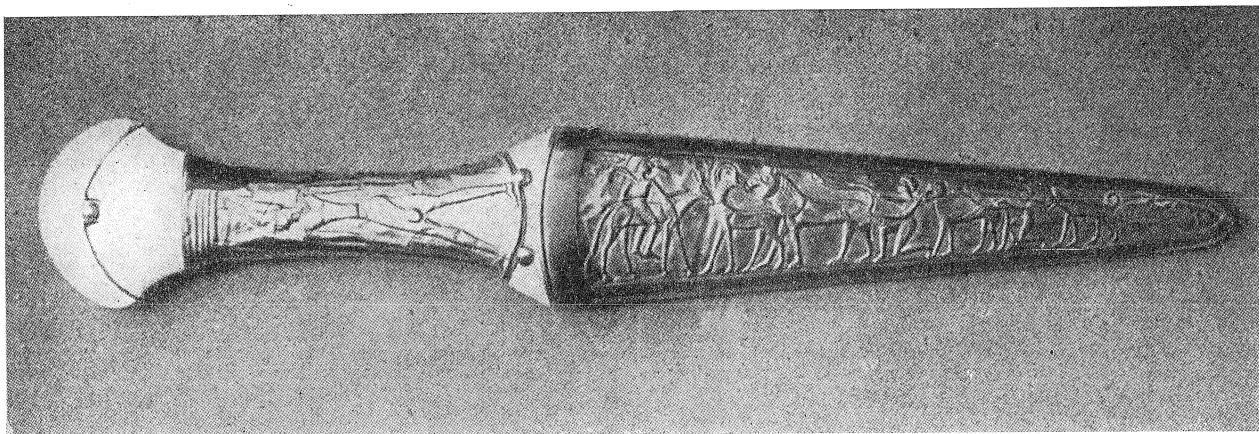
פסלונני-ברונזה של גבל

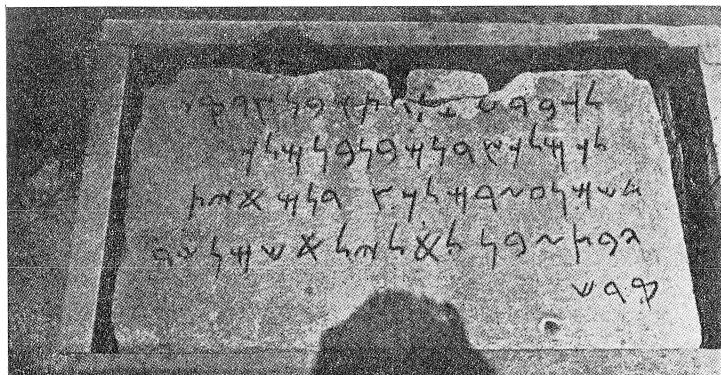
חותם-גליל בסגנון מצרי קדום

חריון עשויי כסף וזהב

פגיון בעל נדן זהב (גבל). מוזיאון של ביירות

הכתובת של מקדש אשמן (צידון).

קנקן של כסף

אסטילה של "בעל עם הברק". מוזיאון הלובר

הגברת של אלשי

קטע של אפריו. צידון (?). מוזיאון הלובר.

פסלון-שנהב מצידון. מוזיאון של ביירות.

כסא של אל. מוזיאון הלובר.

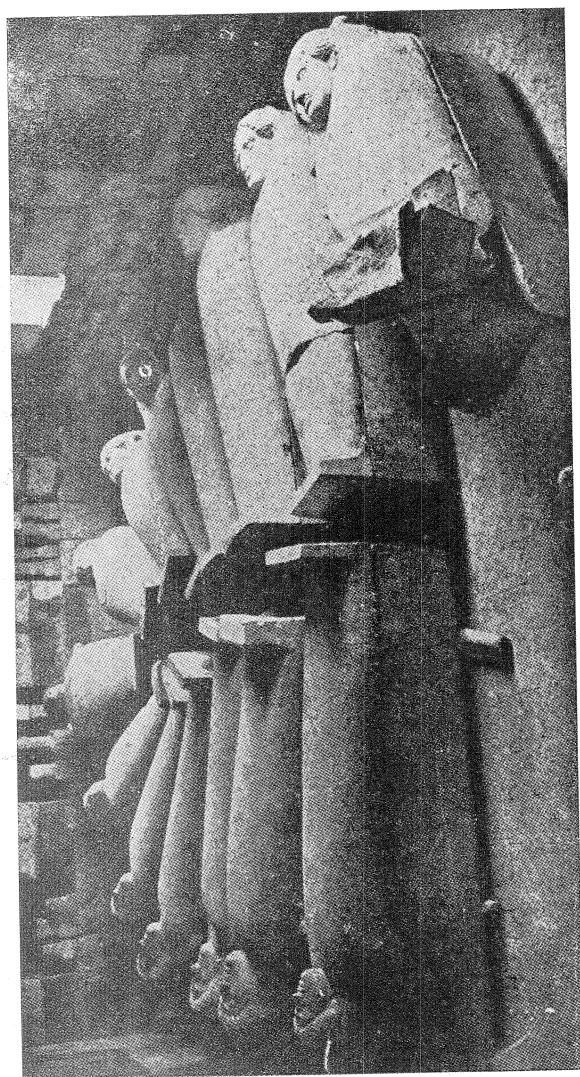

שנהב מיקיני. מוזיאון הלובר.

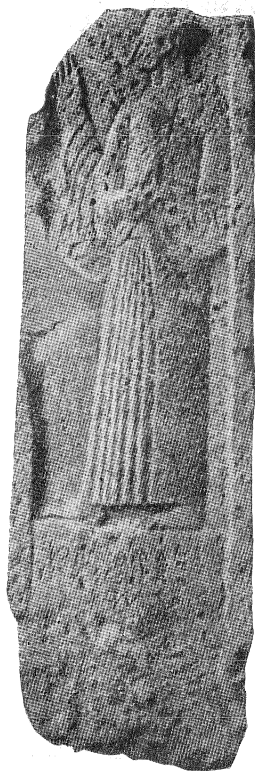

אסטילה של עמרית.

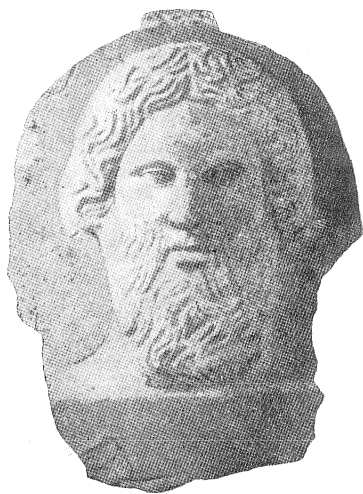

אוסף הארונות של ד"ר פורד בצידון.

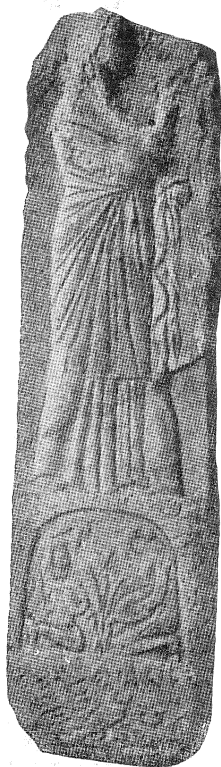
תבליטים שטוחים של אום-אל-

מסכה של ארון דמוי-אדם.

אסטליה של אום-אל-עמד.

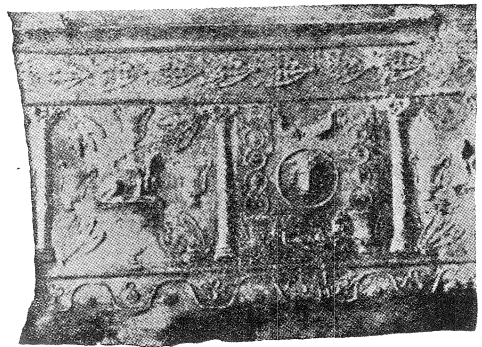
עמד. מוזיאון הלברה.

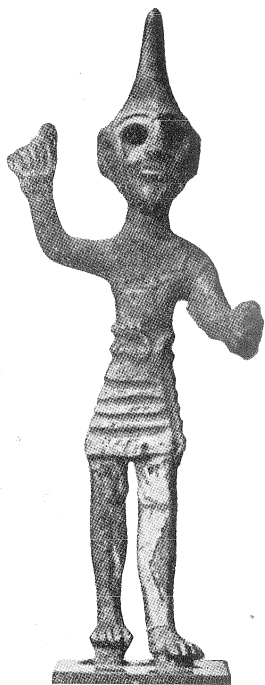
אריה עשוי בזלת. מוזיאון הלובר.

מסכה של ארון עשוי חרס.
מוזיאון הלובר.

ארון עשוי עופרת.

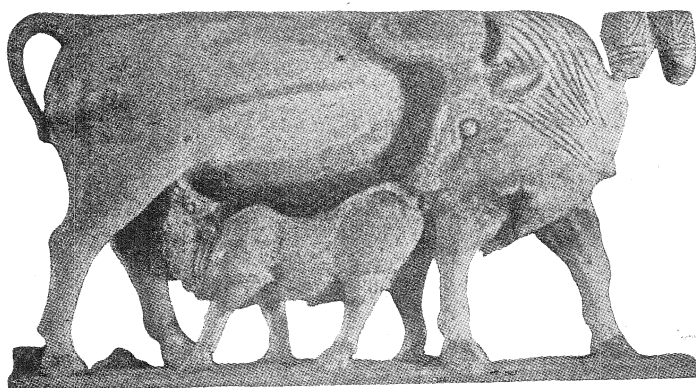

פסלי אלים פניקיים, עשויים ברונזה. מוזיאון הלובר.

„האשה המשקיפה בעד האשנב“. שנהב של ארסלאן־טאש. מוזיאון הלובר

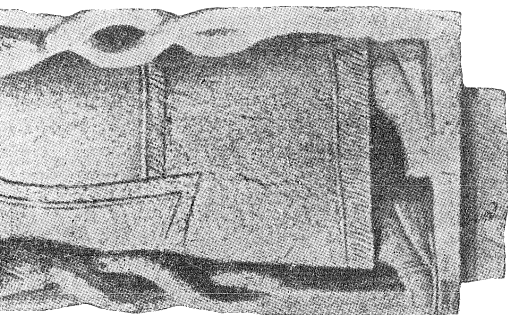

פרה מניקה את עגלה. שנהב של ארסלאן־טאש. מוזיאון הלובר.

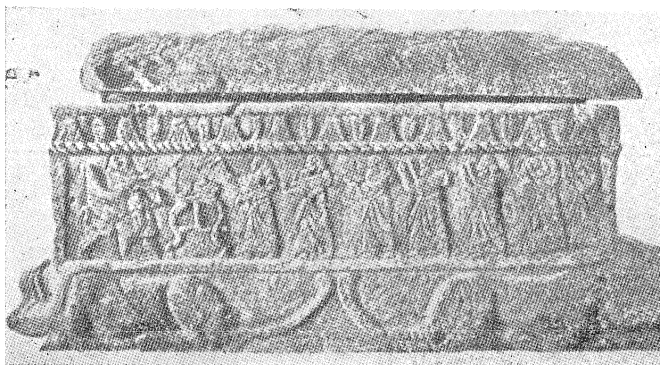
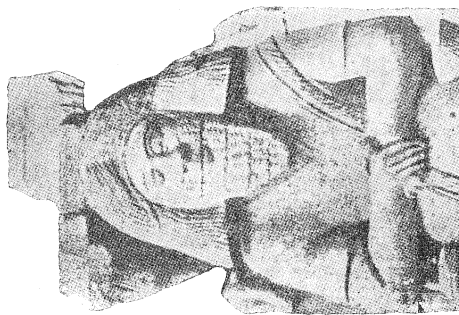

ארון עשוי בולת. צידון.

שנהב של ארסלאן-טאש.
מוזיאון הלובר.
סורי.

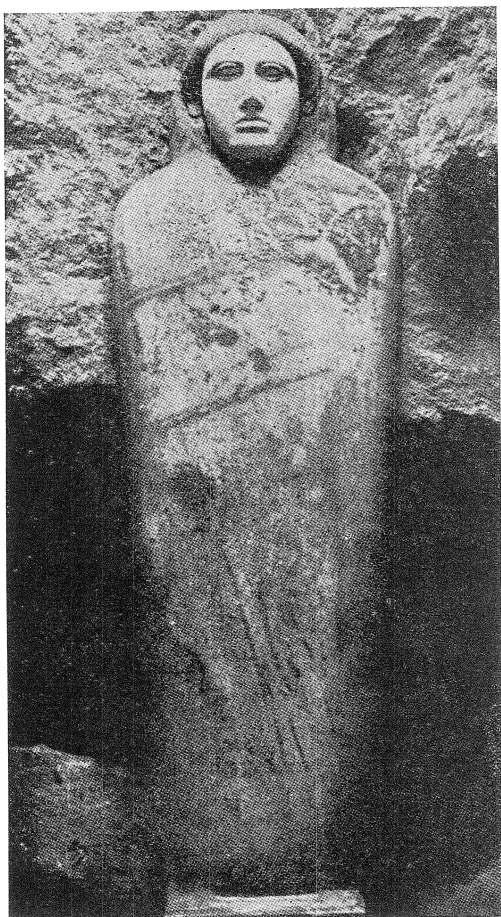

ארון אשמנעזר. מוזיאון הלובר.

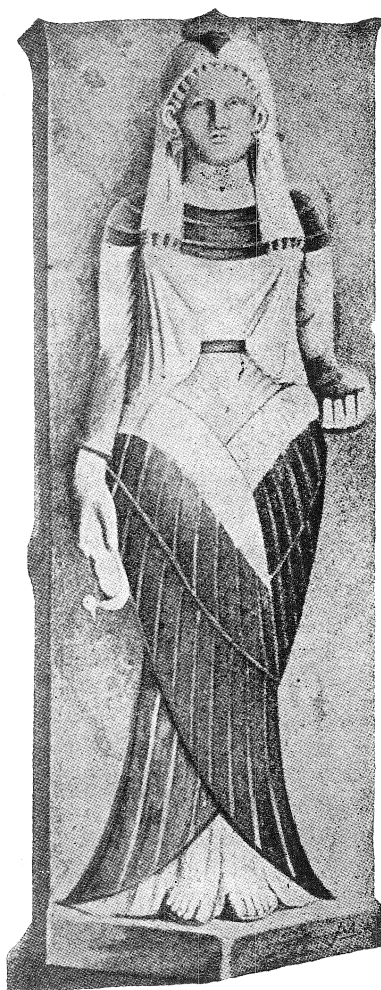

ארון אחירם. מוזיאון של ביירות.

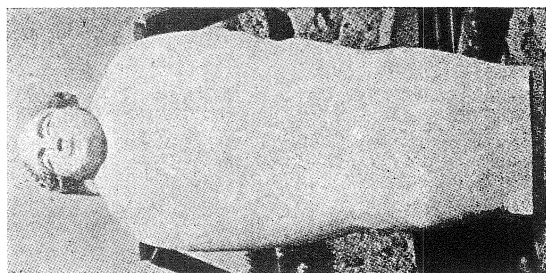
ארון שנמצא בצידון.

ארון מקרת חדשה.

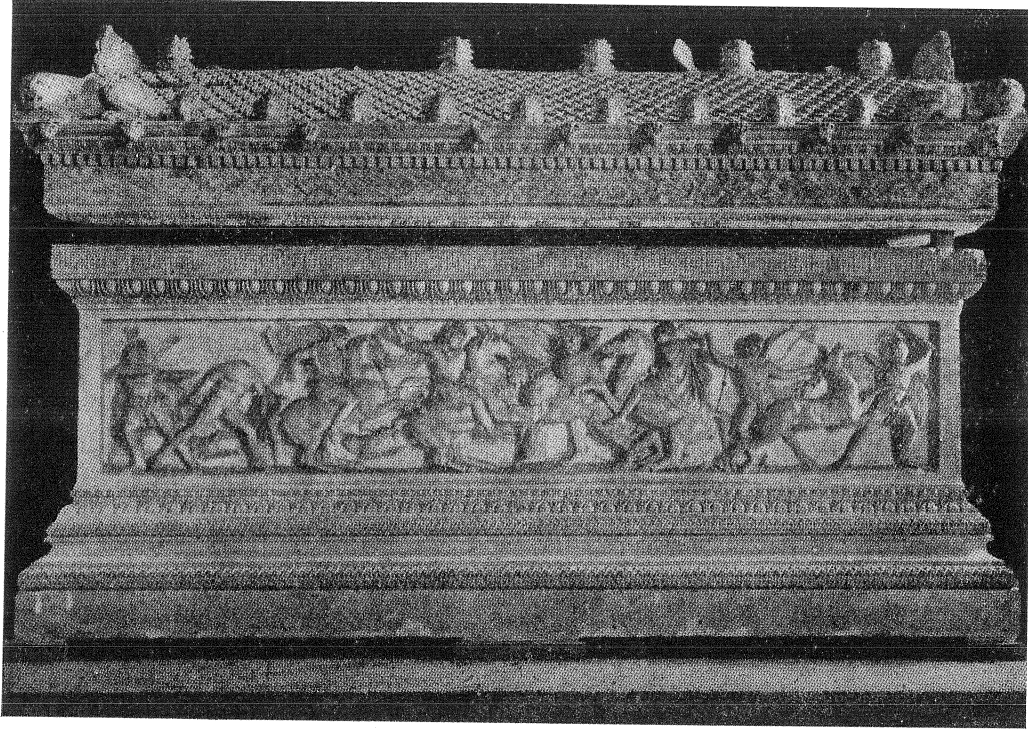
מסכה של ארון דמוי-אדם.
מוזיאון הלובר.

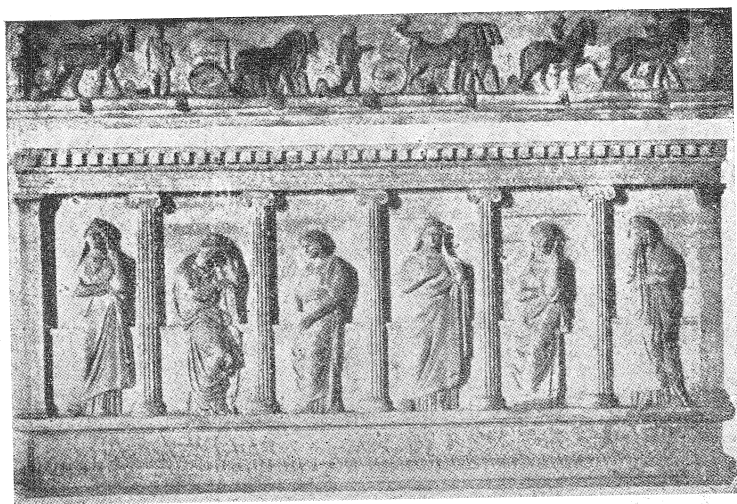
ארון דמוי-אדם מצידון. מוזיאון של ביירות.

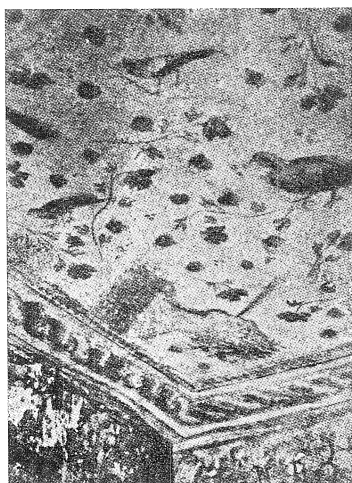
פסל מצידון.

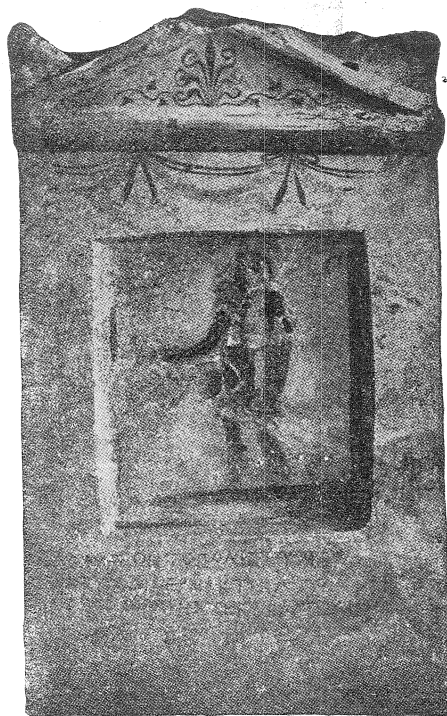
הארון הקרוי על שם אלכסנדר. מוזיאון של איסטמבול.

ארון "המקוננות". מוזיאון של איסטמבול.

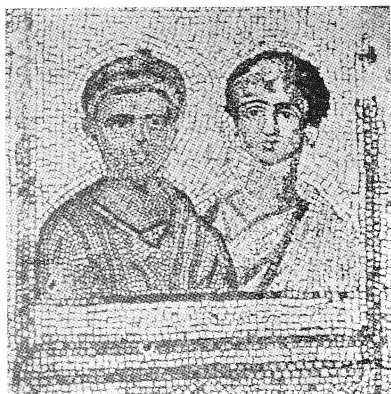
תקרה של קבר, בקרבת צור.

אסטילה משוחה בצבע.
מוזיאון איסטמבול.

אסטילת פסיפס.
מוזיאון של בירות.

אסטילת פסיפס (פרט).

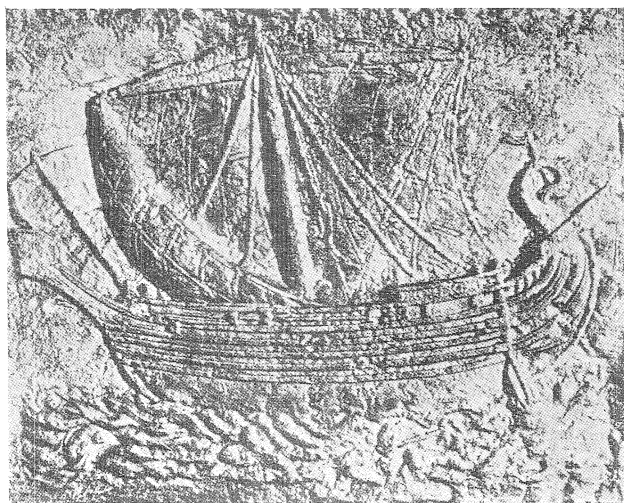

לוח בכתב יתדי אלפביתי
מראס-שאמרה.

מצבת מישע. מוזיאון הלובר.

אניה המקשטת ארון של צידון. מוזיאון של בירות.

אניה המקשטת ארון של צידון. מוזיאון של בירות.

פרק א'

מקורות, גיאוגרפיה והיסטוריה

תעודות וספרים

עד לאמצע המאה שעברה, לא היו לנו מקורות לידיעת פניקיה אלא כתביהם של הסופרים היווניים והרומיים. ההיסטוריה של הרודוטוס (480 — 425 לפני מנין הנוצרים), זו של דיודורוס מסיקליה (המאה הראשונה לפני מנין הנוצרים), הגיאוגרפיה של אסטרבון (נולד סמוך לשנת 50 לפני מנין הנוצרים), ספרי ההיסטוריה של יוסיפוס (המאה הראשונה של מנינו), ובשטח הדת: סכניתן (Sanhoniathon) המפורסם — אלה המקורות שבידינו, ולהם נודק תמיד. אך היו אלה בעיקר שירי הומרוס שקבעו את דמותה המסורתית של התרבות הפניקית בעיני הדורות. בשעה שחברו האיליאד והאודיסיאה, הגיעה פניקיה לפסגת גשוגה; סחרה התפשט ברחבי הימים, ואין תימא שהיוונים, שלא היה להם ענין אלא עם הפניקים בלבד, לא ידעו להבחין בין כושר היצירה שלהם ובין כשרם המסחרי. יוון הקדומה חבה חוב גדול לפניקים, ומר וו. ביראר (V. Bérard) הוכיח בכמה מחקרים מענינים מאד מה קיבלו היוונים מן הפניקים.

היום מחקרנו הוא בלתי־אמצעי יותר, אך עדיין מרובים קשייו. תעודות מכלי ראשון, היינו מאותו זמן עצמו שבו אנו עוסקים, חסרות עד כה לחלוטין לגבי התקופות הקדומות של תולדות פניקיה. לגבי אמצע האלף השני לפני מנינו, יכולים אנו להסתמך על מכתבי אל־עמארנה שעליהם עוד נרחיב את הדיבור, ועל הטכסטים מראס־שמרה, שזמנם ראשיתה או מחציתה של המאה הי"ד לפני מנין הנוצרים. הראשונים מספרים לנו על התבררה של העת ההיא; ואילו האחרונים, הנושאים אופי דתי, משקפים את האמונות של אותה תקופה קדומה שבה נולדו המיתוסים, ויתרונם בזה שלא נגעה בהם יד אדם לשנותם במשך הדורות. לגבי האלף הראשון מסתמכים אנו על המקרא, על הטכסטים של האשורים והמצרים שעמדו בקשר בלתי־פוסק עם הפניקים, ועל הכתובות הפניקיות המעטות שנתגלו בחפירות.

לגבי התקופות המאוחרות שומה עלינו איפוא להסתמך על השרידים

הארכיאולוגיים, על החפצים השונים שנתגלו בחפירות. הם מאפשרים לנו לתהות על קנקנם של בני עם קדום זה; ואף אם הכתובות קצרות, יש וביאורן שופך אור בלתי־צפוי על מנהגיהם ואורח חייהם של הפניקים. ועדיין נשארים חללים גדולים בידיעותינו. תגליות העתיד וודאי ימלאו את החסר, אך אפשר והן יתקנו בפרטים רבים את מסקנותינו הנוכחיות. מכל מקום נפיק תועלת מרובה מן ההשוואה עם שאר התרבויות של אסיה המערבית הקדומה, שידיעותינו עליהן הולכות ומתרבות מיום ליום.

הגישה לכתובות הפניקיות קלה לנו, הודות למאסף הקרוי Corpus Inscriptionum Semiticarum. את העבודה הגדולה הזו יזם א. רינאן (E. Renan) וגאווותו היתה על מלאכתו. במגירה שבה צבר רשומות ורעיונות כתובים על פתקים ודפים תלושים, מצאו אחר מותו פתק שבו היה רשום: „מכל מעשי ידי, הקורפוס קרוב ביותר ללבי“. תכליתה של יצירה זו היתה — לאסוף בספר את הכתובות השמיות שנתגלו חדשות לבקרים; למסור אותן כצורתן, בתעתיקן, בתרגומן ובביאורן. רינאן הציע תכנית זו לאקדמיה של הכתובות, והיא קיבלה אותה. ומאותו יום ואילך ניצח על המלאכה. בשנת 1880 הופיע אוסף הכתובות הראשון. במשך עשרים וחמש שנה התמסר רינאן לאותו חלק של האוסף שכלל את הכתובות הפניקיות, ועדיין נמשך פרסומן. מהדורה נספחת, Répertoire des Inscriptions Sémitiques, באה לקבץ את הטכסטים החדשים שנתגלו, עד לפרסומם הסופי בקורפוס.

במחקרה של פניקיה החלו עוסקים באירופה מן המאה הט"ז; מהתקופה הקודמת אין בידינו אלא אותן ידיעות, הפוזרות בכתביהם של עול־ריגל ונוסעים (בכללם „האלמוני מבורדו“ בשנת 333 ובנימין מטודילה ברבע האחרון של המאה הי"ב); וכן חיבור אחד של ז'. סקאליגר (J. Scaliger [1540 — 1609], שבו מתעניין המחבר בעיקר בכרונולוגיה, ועבודתו של ז'. סלדן (J. Selden De Diis Syriis [1617]), שהיא רשימה מועילה של כל הנוגע באלי כנען, אלא שאין בה אלא מעט מן החוש הבקרתי. סלדן לא הבדיל בין ידיעות מכלי ראשון וידיעות מכלי שני; הוא ערבב את האלים היווניים והאלים הנכריים, והוא נוטה לבקש הסבר אליגורי לכל אגדה.

החכם הראשון שהניח באמת את היסוד למחקר בקרתי של התרבויות הקדומות היה סמואל בוכארט (Bochart) מקאן (1599 — 1667), איש מדע שהיה בזמנו מכובד עד כדי כך, שכריסטינה מלכת שבדיה הזמינה אותו לחצרה יחד עם תלמידו דניאל היא (Huet) [1630 — 1721], הבישוף של אוראנז. בספרו גיאוגרפיה קדושה, פלג וכו' (1646) חיזר דעות שמקצתן יש להן מהלכים עד היום. הוא היה האיש שהכיר בבראשית י' לא מגילת יוחסין מעורפלת, אלא מיון אומות העולם לפי מוצאן. בבני נח: שם, חם ויפת ראה קיבוצי אנשים, „גזעים“, כפי שאומרים בימינו. ועד היום

מקובלת במדע חלוקת האומות לבני שם, בני חם ובני יפת (מונח אחרון זה זהה עם הודו־אירופים).

טעותו של בוכארט היתה, שראה בלשון העברית את הקדומה והמקורית בלשונות, וזה גרם לו להרבות בהשערות אטימולוגיות חסרות־שחר. בין המחקרים הלשוניים עלינו להזכיר את עבודותיהם של האב ז'. ז'. ברתיילמי (Barthélemy) ושל ג'. סווינטון (J. Swinton), שאותן נעריך בפרק המוקדש ללשון הפניקית. אחר יצירות אלה באה זו של וו. גזניוס (W. Gesenius) מהאלה (1785 — 1842) שמלגו העברי עדיין כוחו יפה. זכותו היא שאסף תעודות מקוריות רבות ככל האפשר כדי לשוות בסיס מוצק למחקריו.

בעת ובעונה אחת חקרו אנשי מדע אחרים את הדת הפניקית: סנט־קרוֹאֶ (Sainte-Croix) [1746—1809], מינטר (Muntzer) וביחוד פ. ג. מוברס (Movers), פרופיסור בברסלאו (1806 — 1856), שספרו Die Phönizier זכה בהד גדול. חלק מעבודתו עדיין ערכו רב: החלק שבו ליקט את עדויותיהם של הסופרים הקדומים. זאת היא רשימה שעדיין אפשר להסתמך עליה בכל הנוגע בחיפוש מקורות. החלק האחר, הדן בדת, אבד עליו כלה. מוברס קבע בו את הכלל הפסקני מדי שהתקופה הטרומ־קלאסית היתה שמית בכל מקום, והשתדל להוכיח שהשמיות היתה מקור הכלל. הוא עצמו חש כנראה בהגזמה שבסברה זו; ובאנציקלופדיה הגרמנית חיבר את הערך Phönizier, שנועד לבוא במקום החלק הראשון של ספרו.

מעתה אנו מגיעים לתקופה בה נעשה מחקר התרבות הפניקית פורה באמת. מבין אלה שאינם עוד בחיים נזכיר, בצרפת, את המזרחן המצוין קלרמון־גאנו (Clermont-Ganneau) ואת האב ז'אלאבר (Jalabert). מאלה שמעבר לים נציין פרופיסורים רבים של האוניברסיטה על שם סן ג'וזף בבירות, שתלמו תרומה ניכרת לידיעותינו על פניקיה, בכללם פ. ס. רונוואל (Ronzevalle), שחיבוריו פורסמו בכתב העת של האוניברסיטה.

החפירות

חלקן של החפירות בידיעות שרכשנו לנו על התרבות הפניקית נכבד מאד, וצרפת נטלה את חלק הארי במחקרו הארכיאולוגי של החוף הסורי. התגלית המציינת את נקודת המוצא בהתחדשות המחקר הפניקי היא זו של קבר אשמנעור, שנחשף בשנת 1856. מדרום לעיר סאידה, היא צידון, בהצטלבותן של שתי דרכים המוליכות אל מחוץ לעיר, נמצאה גבשושית קטנה. יום אחד ראה אכר שקצה החל הקטן התמוטט; וכאשר התקרב למקום, ראה על פני הקרקע קבר שנחשף על ידי מפולת האדמה. הארון שבו היה עשוי אבן שחורה ונראה כארונות החנוטים המצריים. במכסהו היתה חרותה כתובת פניקית בת עשרים ושתים שורות, הארוכה

בכל הכתובות שנתגלו עד היום הוא, והראשונה שנתגלתה בפניקיה עצמה; האחרות נמצאו במושבות הפניקיות הקדומות. עם תרגום הכתובת הזאת הוברר כי הקבר הוא של מלך צידון. הכתובת מונה את תארייו ואת מוצאו של המלך, ומסתיימת בקללות המקובלות שבהן היו מאיימים בימי קדם על מחללי קברות. ארונו של אשמנעור שמור במוזיאון הלובר בפריס.

ברור שתגלית כזאת עוררה את סקרנותם של אנשי המדע. והשעה היתה כשרה למחקר ארכיאולוגי. מיום ששאמפוליון פענח את הכתב המצרי בתחילת המאה הי"ט, לא פסקה התעניינותה של צרפת בתרבויות הקדומות. תגליותיו של בוטא (Botta) בחורסאבאד, בקרבת מוצול, בשנת 1842, שהניחו את היסוד לחקר אשור העתיקה, הכשירו את דעת אנשי המדע למחקר בפניקיה. חבורה של נוסעים, ובתוכם דה ווגיי (De Vogüé), דה לבורד (De Laborde), דה סוסי (De Saulcy) ודה קלר (De Clercq), תרמה הרבה להכרת השרידים והאתרים של סוריה ושל ארץ ישראל. עתה נתבקש מסע־מחקר מדעי של פניקיה; ובשנת 1860 הוכשרה השעה, כי צרפת נאלצה להתערב בעניני סוריה.

משלחת א. רינאן

הדרוזים ערכו טבח בנוצרים בלבנון ובערי החוף, וטורקיה לא נקפה אצבע כדי להשליט סדר. צרפת אירגנה חיל משלוח כדי להושיע את הנוצרים, שמזה דורות נחשבו כבני־חסות; ובהתאם למסורת שנקבעה בשעת המסע במצרים, צורפה לחיל המשלוח משלחת מדעית. א. רינאן, שנחשב ראוי לכך בשל מחקריו הקודמים על העתיקות השמיות, נתמנה על החפירות הארכיאולוגיות בנקודות שונות של פניקיה הקדומה. הובטחה לו עזרתם של עובדים מאנשי הצבא, והיה ביכולתו לתכנן תכנית חפירות שתקיף את כל אזור החוף. בסוף אוקטובר 1860 עלה בחוף בירות והוא מצא שם, ובקרב אנשי חיל המשלוח, אנשי מדע ידועים ומסורים שהעמידו את עצמם לרשותו. גנרל דה בופור ציווה לצרף פלוגת חיילים לחופרים בכל אחד מאתרי המחקר שלו. התכניות ושרטוטי השרידים הוכנו על ידי בעלי־מקצוע. ניתנה איפוא לרינאן האפשרות לחפור בעת ובעונה אחת במקומות שונים, ותפקידו־שלו הצטמצם בהשגחה על החפירות ובביאור התגליות. כדי להקל על רינאן את הנסיעות המתמידות מצפון של החוף הסורי לדרומו וחזור חלילה, ציווה מפקד תחנת הצי, מר דה לה גראנדייר, להעמיד לרשותו ספינת־קטור.

הצלחתה של שיטת־עבודה כזו היתה מובטחת, שכן לא חסר בה דבר מן

התנאים הדרושים לביצועה.

רינאן ארגן את עבודת החפירה בארבעת המרכזים העיקריים של התרבות הפניקית שהיו ידועים בעת ההיא: א) ברואד (ארנד), טורטוזה (אנטארָאדוס)

ועמרית (מאַראַטוס; ב) בג'ייל (גבל; ג) בסאידה (צידון; ד) בצור. יומן החפירות של המשלחת מתאר את מסעותיו של המזרחן ממקום למקום כדי לזרז את העבודה. בין עוזריו מונה רינאן את לוקרוי (Lockroy), את הארדיכל טובוא (Thobois) בצור, את הקפיטן דה ליבריא (De Lubriat) והלויטנט סאקרסט (Sacreste) בגבל ואת ד"ר גא'ארדו (Gaillardot) בצידון.

כאשר פירסם את תוצאות עבודתו¹, הודה רינאן בנאמנות בחלק שהיה לעוזריו בתגליות, וביחוד בחלקו של גא'ארדו. זה האחרון ניהל לבדו את החפירות בצידון. כפי שאפשר לראות מיומן החפירות שלו המצורף לדו"ח של רינאן.

לא יחא זה מן הצדק אם נעריך את עבודתו של רינאן בפניקיה לפי מושגי המודרניים. בעת ההיא עדיין לא עסקו הארכיאולוגים בבדיקת שכבות הקרקע המתהוות על ידי הצטברות עיים במשך הדורות; הם לא חלמו עדיין על התועלת הרבה שאפשר להפיק מהשיטה הסטראטיגרפית. ובעת ההיא היו מזלזלים לחלוטין בחרסים והיו מחשיבים רק את הכלים שהיו מוצאים אותם שלמים ובעלי ערך אמנותי מובהק. והרי חרסים עלובים אלה, שבעת ההיא היו משליכים אותם לאשפתות, מאפשרים לנו לא פעם לקבוע את התאריך המדויק של הממצאים שאותם הם מלווים. בימיו של רינאן היתה החפירה הארכיאולוגית מטרה ולא אמצעי; היא היתה בבחינת ניצול שיטתי של אתר העשוי לספק עתיקות לבית נכא. רינאן היה מאלה שייחסו לארכיאולוגיה מטרה נעלה יותר, והוא השתדל לתת לחיפושיו כיוון מדעי שעדיין אינו מניח את הדעת לפי המושגים של ימינו, אך יש בו משום התקדמות ניכרת לגבי השיטות שהיו מקובלות בעת ההיא.

ייתכן שרינאן וגא'ארדו, בתבונתם הרבה, היו מגלים את התועלת הצפונה בשיטת הסטראטיגרפיה, אילו נודמן להם קרקע ארכיאולוגי בעל מבנה רגיל. אולם בסוריה, שבה נהפכו השכבות העליונות של הקרקע כמה וכמה פעמים על ידי התרבויות השונות שירשו אשה את רעותה, אין המבנה הסדיר מופיע אלא בעומק רב. עד לעומק של חמשה או ששה מטרים עורבבו השכבות פעם אחר פעם, ובעומק זה אין עוברים את התקופה היוונית, שתרבותה המשגשגת השאירה שכבת עיים בעלת עומק בלתי-מצוי. ומשלחתו של רינאן לא הגיעה בחפירותיה לעומק כזה.

העתיקות שנאספו על ידי רינאן באות משני מקורות נפרדים; מן החפירות עצמן, ומתגליות שעל פני הקרקע. בעת ההיא היו עתיקות פזורות על פני פניקיה כולה, ותושבי המקום עדיין לא ייחסו להן אותו ערך מופרז שהם מייחסים להן היום. רבים מן השרידים שתוארו על ידי רינאן נאספו בפשטות בגנים, וביחוד הכתובות היווניות, שמהן לקטה המשלחת יבול מבורך.

רובו של האוסף הפניקי במוזיאון הלובר בפריס מקורו במשלחת ההיא; והיא אשר הניחה את היסוד לארכיאולוגיה הפניקית. התמונה שצוירת על ידי רינאן

אינה טעונה אלא תיקונים מעטים. הודות למחפרים שנעשו באתרים השונים עד ספטמבר 1861, עלה בידי רינאן להכיר את טיפוס המקדש השמי בחורבות עמרית, להבחין בשיטות הקבורה השונות ולקבוע את זמניהן. אחר כך התמסר להגדרת האמנות הפניקית, שלא היתה ידועה עד העת ההיא אלא במדה מעטה.

תגליות בצידון

בשנת 1887 עבד אכר בשדהו בשטח הקרוי עיא, ממזרח לצידון, בקרבת הכפר הלאליה שבו כבר ראה רינאן, שרידים בעלי אופי... פניקי מובהק. לפתע התמוטט הקרקע תחת מחרשתו של אותו אכר: המחרשה נעלמה בפתחו של פיר־קבורה. מנהל בית הנכאת הקיסרי העותומני, חמדי ביי, בא לערוך את החפירות שהיו הכרחיות נוכח תגלית זו. מקום הקבורה היה מורכב משתי מערות־קבר. הראשונה, שמבואה היה פיר בעומק 10 מטרים ובעל קוטר של קרוב ל-4 מטרים, חוללה בימי קדם. היו בה שבעה עשר ארונות, שבעה מהם ללא כל עיטור. מערת־הקברות השניה היתה שלמה כמו שהושארה, והיא היתה היותר־עתיקה. כתובת פניקית גילתה שהיא שייכת למלך תבנת, אביו של אשמנעזר, שאת ארזו גילו שלושים שנה קודם לכן. אך בעוד שארזו של תבנת, כמו ארון בנו, היה ממקור מצרי, כשם שכמה מהארונות במערת הקברות השניה היו מצריים, ניכרה ברוב הארונות האחרים השפעה יוונית. אלה היו עשויים שיש לבן ומלאכתם היתה נהדרת. ממצאים אלה ידועים בשם ארון „אלכסנדר“, ארון „הלוקי“, ארון „האחשדרפן“ וארון „המקוננות“. ערבוביה גדולה בסידור הארונות העידה על חילול מערכת הקברות, שאחרי עמדה תקופה מסויימת ללא שימוש, קודם לתקופה בה סתמוה ונטשוה לעולמים.

כל הארונות האלה נשלחו לקושטא, ושם ייחסו להם חשיבות כה גדולה, שהממשלה העותומנית בנתה אגף מיוחד בבית הנכאת שלה כדי לקלטם. פרסום התגלית נעשה בידי צרפתי, תיאודור ריינאך (Reinach), בשיתוף עם חמדי ביי². תושבי המקום, אשר גם קודם לכן היו מחפשים קברות שנשכחו על ידי מחללי בתי־עולם, מתוך תקווה למצוא בהם שרידים יקרי־ערך או תכשיטים, הגבירו עתה פעילות זו ופתחו במסחר העתיקות שהיו כה חשובות בעיני בני אירופה. על ידי כך גרמו נזקים שאין להם תיקון.

כמה פעמים נתמנה מאקרידי (Macridy) ביי, מנהל בית הנכאת בקושטא, לנהל חפירות בפניקיה, ובייחוד בצידון, שנחשבה האתר העשיר ביותר בעתיקות, לא רק מבחינת המספר, אלא גם מבחינת ערך הדברים שנתגלו. בגן לרגלי הטירה של צידון גילה אסטילות־קבורה משוחות בצבע ומכוסות בכתובות, ובהן דמויות חיילים מתקופת הסלוקים; במקומות אחרים מצא ארונות מסוגים שונים, ובקרבת צור, במקום הקרוי תל־אל־ראשידיה, מצא קברות מקומרים שפתחם העגול היה מכוסה

גולל ושכל אחד מהם הכיל כמה גופות. הגופות היו ערוכות על גבי דרגש שהיה בנוי סביב הקבר כולו; וליד העצמות נמצאו חפצי-לוואי רבים.³

סמוך לתקופה זו (1901) הרסו תושבי סביבת צידון חומה עבה שנמצאה בצלע הגבעה הנשקפת על נהר-אֶוּאֶלִי, במרחק שעה הליכה מצפון לעיר, ובתוך אותה חומה מצאו אבנים ובהן כתובות פניקיות; מאקרידי ביי ניצח על העבודות במקום זה, הידוע בשם בוסטאן-אש-שייך.⁴

אחר כך עבדה שם משלחת גרמנית, שאת הוצאותיה כיסה מר פון לנדאו (von Landau) ושיתפה פעולה עם מאקרידי ביי. כאשר פונה האתר, נתגלו שרידי של מקדש פניקי. מתוך הכתובות נודע כי היה זה מקדש של אשמון, אדוניס של הפניקים, מקדש שחודש על ידי המלך בדעשתרת, צאצאם של תבנת ואשמנעזר. בשנת 1914 מינתה הממשלה הצרפתית את מחבר הספר הזה לחדש את החפירות בצידון, בשיתוף עם בית הנכאת הקיסרי העותומני שהיה מיוצג על ידי מאקרידי ביי.⁵ החיפושים שהתנהלו בעיר ובסביבתה, הופסקו על ידי פרוץ המלחמה. אחר כיבוש הארץ על ידי צרפת, ומיד אחר שנוצרו התנאים הדרושים לכך, ביקש גנרל גורו (Gouraud), הנציב העליון הצרפתי בסוריה ובלבנון, לחדש עבודות אלה, ואני חזרתי לצידון בשלהי הקיץ 1920.⁶

סאיידה, היא צידון, היא כיום עיר בת יותר מ-12,000 תושבים, רובם מושלמים. בתיה ערוכים סביב חורבותיה של טירה החולשת על כף אשר מחלק את שטח התוף לשנים: מדרום לו הנמל המצרי העתיק, שרק זכרו שרד ממנו, ומצפון הנמל של ימינו. אין הוא ראוי לשימושן של אגודות גדולות, החייבות להטיל את עגנן ממרחק; מעגנו נתמלא חול מימי האמיר הדרוזי פאכר-אד-דין, שמשל על צידון במאה הי"ז, ומפחד התקפה טורקית חסם את מבואו כדי להוציאו מכלל שימוש.

סביב פקעת הבתים משתרעים, ככל שמגיע המבט, פרדסי תפוזים, עצי מישמש ומטעי בננות שהם מקור עשרה של צידון, ואחריהם באות שלוחותיו הסלעיות הראשונות של הר הלבנון.

העיר הקדומה השתרעה על שטח גדול במקצת מן העיר הנוכחית; אך לב העיר העתיקה נמצא במרכזו של צידון הנוכחית ובתי קברות היו פזורים במקום בו נמצאים כיום הפרדסים.

הנוסע הבא מבירות מתרשם בראש וראשונה מטירת-הים שנבנתה על ידי הצלבנים על אי קטן בקרבת החוף, המחובר בגשר אל היבשה. הטירה נבנתה במאה הי"ג וחזיתה הפונה ליבשה היא במצב טוב למדי; חבל שהים, הזועף תמיד במקום זה, גרם נזק רב לחלק הפנימי של הבניין. בשנים האחרונות החלו משחזרים את הטירה הזאת.

בקצה השני של העיר נמצאות החורבות של הטירה הקרויה על שם לואי

הקדוש, אף כי אליבא דאמת נבנתה הרבה אחרי המאה הי"ג. היא בנויה על רמה החולשת על הים, ומכיוון שרמה זו התאימה בכל הזמנים להגנה ולשמירה על העיר, דומה היה כי היא המקום המתאים לפתוח בו בחפירה.

השערתנו לא נתבדתה. בעוד שעד כה לא העלו החפירות בפניקיה שום שרידים מוקדמים מן התקופה הפרסית, היינו המאה ה' לפני המנין הנוצרי, הביאנו החפירות בטירה עד לסוף תקופת הברונזה, היינו זמן המתאים לשנת אלף לפני מניננו. בנקודות אחרות של טירה זו מצאתי בשנת 1920 מבנים תתקרקעיים חשובים שהתמוטטו בחלקם, ומתחת להם מבנים מהתקופה הרומית. מצאנו בהם שברי כלי שנהב יווניים-רומיים, שסבלו הרבה משיני הזמן, אך מלאכתם עודה מעוררת התפעלות.

מדרום לעיר, סמוך למקום בו נתגלה ארונו של אשמנעור, בדקנו אותם חלקים של בית הקברות שרינאן לא בדקם. בכמה קברות העלינו חפצי לוואי מענינים מאד, בכללם פסלון נחמד של וינוס מן התקופה הרומית, עשוי ברונזה, שנשתמר בצורה מושלמת, ולידו עגיליה וטבעותיה של המתה.

במקום אחר גילינו ארון שבצדו הקצר האחד מופיעה תבנית של אנית-הסוחר הפניקית, אותו כלי-שיט הקרוי במקרא „אנית תרשיש". זאת היתה הפעם הראשונה שנתגלתה תבנית אניה כזאת בפניקיה. חקירותינו התנהלו מכל עברי צידון, בגבעות החולשות על העיר. בכפר אלמן גילינו אסטילת-פסיפס שהשתייכה לקברו של עשיר. אסטילה זו אפשר לייחס למאה ה'.

בכפר ג'ארה גילינו קברות בצורת תנור של נחתום, שבהם היו קוברים את המתים בלי ארון, על גבי מצע של חלוקי-נחל קטנים. חפצי-הלוואי שנמצאו בקברות אלה כללו כלי-הרס וחרפושות, והן איפשרו לקבוע את תאריכם בימי המלכים האחרונים של השושלת הי"ב, (היינו בערך 1800) עד 1700 או 1650.

ובדרך היורדת מן הגבעות אל העיר העלתה חפירה שני ארונות שצורת-אדם להם, מהמאה ה' והד' לפני מניננו, שאותם אתאר להלן. באחד מהם נשתמרו בשלמות כתמי הצבע האדום שקישטו את השער והעינים.

במעלה הרכסים הראשונים של הר הלבנון פתחנו קבר מקושט בצבעים. תכנו נשדד לפנינו על ידי מתללי קברות, אך עוד אפשר היה להבחין בשרידי העיטורים: תמישיחי קיר של אנשים, זרי פרחים, צפרים וכתובות לזכר המתים.

קברות אלה, שהיו לפנינו מצויים מאד באזור צידון, נעשים כיום נדירים למדי, אף כי דוגמה יפה מאד נתגלתה עוד בשנה שקדמה למלחמה, ולרוע המזל אבדו העיטורים בכל אלה שנתגלו לפני כחמישים שנה.

חקירות אלה הושלמו בחפירות-נסיון במקום המקדש של אשמן; הן אישרו והרחיבו את התוצאות שהושגו על ידי מאקרידי ביי.

החשיבות בשתי המשלחות האלה היא בזה, שחשפו בפנינו את התקופה

הפניקית הקדומה, שעליה לא היו בידינו עד אז שום ראיות. אותן מציאות שבאו באורח מקרה, וכן חפירותיו של רינאן, לא קדמו לתקופה הפרסית, היינו המאה ה' לפני מניננו, והרי זה תאריך מאוחר-באופן-יחסי, בהשוואה לקדמותה של התרבות הפניקית. החפירות של 1914 ושל 1920 איפשרו לנו להגיע בטירת צידון לשכבה עקרה עמוקה, סמוכה לשרידים אופייניים של תקופת הברונזה המאוחרת (1550 — 1100), ההולמת את תקופת חורבן העיר בידי הפלשתים (1180); מערכת הקברות שנתגלתה בכפר-ג'ארה היא בערך מן המאה ה' לפני מניננו.

אום-אל-עמד וצור

משנת 1920 ואילך לא פסקו החפירות בפניקיה. מר א. דה לוריי (E. de Lorey) [שנתמנה אחר כך מנהל המכון הצרפתי לארכיאולוגיה ואמנות מושלמית בדמשק], בדק בשנת 1921 את האתר אום-אל-עמד (או אום-אל-עזאמיד) מדרום לצור. עוד קודם לכן ערך רינאן חיפושים שטחיים במקום זה. עלה בידי מר דה לוריי לחשוף חלקים מסויימים של העיר, ששגשה בתקופה היוונית-רומית וניטשה זמן מה לאחריה.

הגברת ד. לה לאסר (D. Le Lasseur) חפרה במשך שתי עונות, 1921 ו-1922, — בשניה בעזרתו של מר פיפיל (Pupil) — באזור צור⁷. היא ביצעה חפירות-נסיון גדולות בגבעה הקרויה תל-אל-מצחוק, שבה נמצאו ללא ספק מקדשיה של צור היבשתית; בג'ל-אל-עמד חשפה קבר עטור ציורי צבע שנשתמרו היטב, וזו תגלית חשובה לחקר אמנות הציור בסוריה בתקופה היוונית-רומית. מר פיפיל פרסם את עיקרי הטופוגרפיה של האזור.

החפירות הפורות ביותר שנעשו בפניקיה הן אלה של גבל, מצפון לבירות, ושל ראס-שמרה, בצפונה של פניקיה.

חפירות גבל

עוד בשנת 1919, כאשר מר מונטא (Montet) ביקר בעיר ג'בייל, היא גבל העתיקה, הנמצאת 45 קילומטר מצפון לבירות, נודע לו שבני המקום מוצאים מדי פעם בפעם, בשטח מוגדר היטב, שברים מפוסלים עם מוטיבים או היירוגליפים מצריים. עובדה זו, ועמה התגלית המקרית הישנה של תבליט-שטוח הקרוי „האסטילה של גבל“, שעליו עוד נרחיב את הדיבור, והעובדה שגם רינאן מצא שברים דומים במקום זה, הניעו את מר מונטא לגשת למחפר שיטתי של מקום זה. משנת 1921 ואילך חפר שם במשך ארבע עונות. בראשונה שבהן חשף את חורבותיו של מקדש שהועלה באש, ואחר כך יושר שטחו וכוסה ברצפה. בין החורבות מצא מספר כלי-מנחה ממוצא מצרי, שאפשר היה לקבוע את זמנם על פי הקארטושים של מלכי מצרים הטבועים בהם.

בכלים אלה, רובם כדים, מופיעים שמות כגון מיקרינוס. בונה אחת הפירמידות הגדולות (השושלת הרביעית), אונאס (השושלת החמישית) שבנה את פירמידת־הדרגות ופפי השני (השושלת הששית). גליל להתחמת לוחות־טין מתקופת מוף (השושלת השלישית) כבר מראה את אֶלֶת גבל בקלסתר פניה של אֶלֶה מצרית. בחזית הבנין שנחשף, עוד רואים את שרידי פסלי הענק בדומה לאלה שהמצרים היו מקימים לפני מקדשיהם.

במחבוא שביסוד הבנין נמצאו בתוך כד של חרס חותמות־חרפושית ותכשיטים שאפשר לייחסם לממלכה התיכונה במצרים (כ־1800 לפני מנינו) ולממלכה העתיקה. תגליות כאלה נודעת להן חשיבות ראשונה במעלה לגבי תולדותיה של פניקיה. ידענו מפי פלוטרכוס שהעיר גבל היתה קשורה עם המיתוסים הדתיים הקדומים ביותר במצרים, אך עד לתגליותיו של מר מונטא לא היה יסוד לראות בדבריו של ההיסטוריון היווני משהו יותר מאגדה בעלמא. עכשיו יודעים אנו בוודאות כי מתחילת התקופה ההיסטורית קיימו פניקיה ומצרים יחסים הדוקים.

התגליות שנעשו בעונות הבאות הוכיחו כי יחסים אלה נתקיימו במשך מאות בשנים. בתחילת שנת 1922 חשפה מפולת של שונית בקרבת הַל הטיירה של גבל מערת־קבר שלא ניזוקה אגב המפולת. מר וירולו (Virolleaud), מנהל שרות העתיקות של סוריה⁹, חקר את הקבר. הוא מצא בו ארון מתקופת השושלת הי"ב במצרים; אחד ממלכי מצרים, אמנמחאט השלישי (סמוך לשנת 1800), שלח למלך גבל המשועבד לו מתנות רבות, והן נקברו עם המלך הפניקי.

אחרי כן גילה מר מונטא עוד שלשה קברות של מלכים פניקיים מאותה תקופה, וכן קבר רביעי שבו נמצאו כלים מסומנים בשמו של רעמסס השני (1292 — 1225) מהשושלת הי"ט. בקבר אחרון זה נמצא ארון עטור דמויות־אדם, ועל הארון מופיעה כתובת פניקית.

גם זאת היתה תגלית בעלת חשיבות עצומה. עד אז סברו כי האלפבית הכנעני הומצא והופץ סמוך לשנת 1150 לפני מנינו; ואולם כתובת זו מהמאה הי"ג הכריחה אותנו לשנות את נתונינו בשאלה זו.

אחר ארבע עונות־חפירות בניצוחו של מר מונטא⁹, מ־1921 עד 1924, חודשו החיפושים בשנת 1925 על ידי מר דינאן (Dunand), שסיים עד לפרוץ המלחמה את רוב סקרו של האתר¹⁰. בו בזמן שפתח בחפירות במקומות חדשים בתחומה של העיר הקדומה, סיים את חשיפת המקדש; ותגליותיו הרבות אישרו את תלותה ההדוקה של גבל במצרים עד לערך שנת 1000 לפני מנינו.

כל שטח החקרה העתיקה נחקר; היה צורך לפנות בו מבנים רומיים, בהם שני מרחצאות ותיאטרון מהמאה ה' למנינו; נשתמרו שש מדרגות של התיאטרון ופסיפס נאה המראה את באככוס. אגב פיגוי זה נחשף בית־עולם מהתקופה

האינאוליתית (הכלקוליתית). נחשף החל שארכו כ-250 מטר; הוא נבנה באלף השלישי ושופץ במשך הדורות וצורתו כחצי גורן עגולה המגינה על העיר מצד היבשה. החל מורכב משני מעגלים מקבילים; נמצאו בו שני פתחים מצפון וממערב. כמעט בכל מקום מוצאים תחת השכבה היוונית-רומית, שרידים מהמאה ה"ז והמאה ה"ו לפני מנינו; השכבה המתאימה למאות ה"ד — י"ב לא השאירה עקבות רבים; ומהמאה ה"ב ועד לתקופה היוונית היה האתר נטוש.

החפירות העלו כי בסוף האלף השלישי נפגעה העיר בשריפה כה עזה, שאבני מקדש מתחילת האלף השלישי נשרפו לאפר. אבנים אלה נמצאו מתחת למקדש אחר, מאוחר יותר, העטור חירות (אובליסקים) שגבהן מ'0,30 עד 3,50 מטר. במקדש זה, הכנוי בצורה פרימיטיבית, נמצאו כלי-מנחה שונים, גרזן, פגיון של זהב וצלמיות חרס מזוגות¹¹.

לפי יוזמת השרות הארכיאולוגי, חידש מר פ. ע. גיג (P. E. Guigues) את החיפושים בכפר-ג'ארה. שנים עשר קברות שלמים נתגלו שם מינואר 1924 ואילך, ומר גיג המשיך בחקר האתרים הסמוכים, ליביא, קראיה, ואלה הרחיבו את התוצאות שהושגו בכפר-ג'ארה. זה הישג גדול להיסטוריה הארכיאולוגית של פניקיה הדרומית באלף השני לפני מנינו.

חפירות ראס-שמרה

בחפירות אלה מגיעים אנו לתקופה קדומה מאד, כמו בחפירות גבל. במרחק 11 קילומטר מצפון ללדקיה נמצא הנמל הטבעי מינת-אל-ביצ'ה, "הנמל הלבן"; ובמרחק כ-800 מטר מן הנמל מתרומם התל של ראס-שמרה, או "גבעת השמיר". בדיוק מול ראס-שמרה מתקרב חצי האי הצפוני-מזרחי של האי קפריסין קרבה כזו לחוף הסורי, שאפשר לראותו במזג אוויר בהיר. מינת-אל-ביצ'ה היתה הנמל של ראס-שמרה, היא אוגרית הנזכרת במכתבי אל-עמארנה. העיר הפניקית הראשונה אחר אוגרית המזדמנת בדרכו של המדברים בחוף היא ארנד, וסמוך אליה נמצאת צמר; מדרום-מזרח לשתי אלה נמצאת העיר ארקא, ועוד יותר דרומה-מזרחה, אך סמוכה לארקא, נמצאת שיין, שהיא בלי ספק שיאנה של האשורים, סין של הפניקים. ערים אלה הצטרפו בבריתות נגד המעצמה האשורית (ציור 1, למטה).

בעקבות גילויי המקרי של קבר על ידי אכר, נערכו חפירות בניצוחו של מר קל. פ. א. שפר (Cl. F. A. Schaeffer) שנעזר על ידי מר ז'. שנא (G. Chenet). חפירות אלה החלו בשנת 1929 ונמשכו עד 1939. התוצאות של כל עונה ועונה סוכמו בדו"ח שנתי ארעי שפורסם ברבעון Syria. אף כי רובו של האתר לא נחפר עדיין, כבר יש בתגליות כדי לאפשר את סיכום תכונותיו העיקריות. כאן, עוד יותר מאשר בגבל, נמצאה תערובת בולטת של השפעות חיצוניות. קודם כל — השפעה מצרית,

אך פחות מובלטת מאשר בדרום בגלל הריחוק הגיאוגרפי; אחריה השפעת ארצות יותר קרובות, האזור האגאי והממלכה החתית, וכן יסודות חוריים שגם כאן, כמו בשאר מקומות במערבה של קדמת אסיה, מילאו תפקיד חשוב באלף השני לפני מניננו. ובסוף — השפעת מיסופוטמיה שהיא ישירה יותר באוגרית מאשר בגבל. כל ההשפעות האלה מתגלות בצורת מנהגים, תוצרי-יבוא או תוצרי-חקיקה, שנתארם בזה אחר זה בהמשך הספר. נזכיר נא במקום זה כי עלה בידי מר שפר להבחין בעומק התל חמש שכבות נפרדות המתיחסות לחמשה שלבי-תרבות נפרדים, שהקדום בהם הולם את תקופת התרבות הקדומה ביותר שנתגלתה במיסופוטמיה. המאוחר שבהם (אף כי היו ישובי-ארעי בחלקים של התל גם בתקופות יותר מאוחרות) מסתיים עם פלישתם של „עמי הים“ שהחריבו את העיר בתחילת המאה ה"ב לפני מניננו. כאשר הערים הפניקיות כמו מחורבותיהן אחר פלישה זו, איתרע מזלה של אוגרית והיא נישטה, ובמקומה נבנתה לדקיה שכנתה.

פעילות זו בשטח המחפר הארכיאולוגי, שיש להודות עליה ליזמתו של גנרל גורו (Gouraud) בהיותו נציב עליון בסוריה, ושנסתייעה גם בנציבים שבאו אחריו, התנהלה בד בבד עם ארגונה הארכיאולוגי של הארץ. מר שאמונאר (Chamonard), מנהל שרות העתיקות, מר ווירלוז ומר סייריג (Seyrig), שבאו אחריו, הקימו בית נכאת לעתיקות בבירות ומאז ואילך הוכנסו בו כל השרידים הפניקיים שנתגלו בסוריה. בית נכאת זה, השוכן „ברובע הארנים“ ושהממונה עליו הוא האמיר שיחאב, עתיד להתרחב במדה ניכרת. הוא מהווה אחד מאותם אוספים שלימודם הוא הכרחי לחוקר הארכיאולוגיה הפניקית.

עבודות גדולות נעשו בקרת-חדשה על ידי האב דלאטר (Delattre), מי שהיה נציגו של החשמן לאוויז'רי (Lavigerie). מלומדים רבים בתפקידים רשמיים שיתפו פעולה בחפירות שנערכו על ידי שרותי העתיקות של טוניס.

חפצי האמנות הפניקיים החשובים ביותר מחולקים היום בין ארבעה בתי נכאת: הלובר, שעיקר האוסף שלו בא ממשלחת רינאן, בית הנכאת של קושטא, שעד שנת 1914 קיבל את כל העתיקות שנתגלו בסוריה; בית הנכאת בטירת בארדו בטוניס וזה של קרת-חדשה.

עלה בידי אספנים לרכוש, על ידי מחפר עצמי או על ידי קניות, אוספים חשובים של יצירות-אמנות פניקיות. החשובים באוספים אלה הם של הקונסול הצרפתי פירטייה (Péretié), הנמצא בלובר, של ל. דה קלר (L. de Clercq) בפריס, והאוסף שד"ר פורד (Ford), מנהל המשלחת האמריקנית, הקים ושמר בצידון עצמה, עד שרובו הוכנס לבית הנכאת של בירות.

גיאוגרפיה

גיאוגרפיה פיסיק

פניקיה (ראה המפה, ציור 1) שכנה לאורך רובו של חוף סוריה הנוכחי; גבולותיה היו, מדרום, הר הכרמל; מצפון, מפרץ איסוס, מעבר לשטח העיר ארוד שמצפון לנהר־אל־כביר (אלבתירוס). ממזרח היה גבולה שרשרת הרי הלבנון; ומערב הים.

אדמת פניקיה נתהוותה ממשקעי אבן־גיר; ועד סוף תור־השלישון היתה מכוסה מי ים. בשכבות אבן־הגיר של הלבנון מנו חמישים סוגי דגים מאובנים, שמקצתם אופייניים לתקופה הקרטון. בשעת אותו זעזוע שיצר את שקע הים התיכון נסוגו המים; ובו בזמן קבע הזעזוע את קווי השבר שממנו נתהוו שתי שרשרות ההרים המקבילות של הלבנון ומול־הלבנון. התפרצויות־געש התחוללו לפי קווים אלה; וזה מסביר את גושי הלבנה המצויים בחורן, מדרום לדמשק, ובצאפה, ממזרח לדמשק.

מצבה הגיאוגרפי של פניקיה הוא שמסביר את יעוד תושביה. הפניקים לא יכלו להוציא את לחמם מן הארץ. רק בצפון, סמוך לשפך נהר־אל־כביר, ובדרום, בקרבת עכו, מצוים מישורים של ממש. במקומות אחרים, — פרט לאזור צידון וצור המהווה את „מישור פניקיה“, מסולמה של צור ועד נהר־אוואליה (אסקלפיוס), — מתרומם ההר במרחק קטן מן החוף, והשטחים הראויים לעיבוד אין בהם כדי לכלכל עם; עתידם של הפניקים היה איפוא בהכרח קשור בחוף הים.

שרשרת הרי הלבנון היא המשך להרי נוסאיר ולאמנוס; היא מתחילה מדרום לנהר־אל־כביר ומסתיימת בגיא שכרה לעצמו הנהר ליטאני; אורך השרשרת מאה קילומטר, ובכמה מקומות עולה גובהה פסגותיה על 3000 מטר. זהו מחסום קשה למעבר, ומעברותיו גבוהים; מעבר מועיטה, שבו עובר הכביש מביירות לדמשק, גבהו 1500 מטר. ממזרח להרי הלבנון ובקו מקביל אתם, נמצאים הרי מול־הלבנון שאינם גבוהים כל כך (2.860 מטר הוא גובה שיא החרמון), ומעבר להם שוכן המדבר הסורי. העמק שבין שתי שרשרות ההרים ארכו 112 קילומטר והוא פורה מאד. הוא ידוע כיום בשם

פניקיה

בקצא (Coelé-Syria או "סוריה החלולה" של ימי קדם). אף בשביל הפניקים היה קשה לגישה ושליטתם עליו היתה מעטה.

מחמת קרבת ההרים לחוף, לא נתהוו נהרות גדולים בפניקיה; הנחלים עוברים על גדותיהם בימות הגשמים וחרבים למחצה בימות החמה. בין שתי שרשרות ההרים זורמים שני נהרות; האחד הוא הארנת (בפי הערבים נהר אל-אסי), שמקורו בהרי מול-הלבנון, לא רחוק מבעלבק, והוא זורם צפונה ומשתפך לים אחר אנטיוכיה; השני, הליטאני, זורם בערוץ המקביל לחרמון, החר שמדרום להרי מול-הלבנון, והוא מגיע לים התיכון בקרבת צור. בחלקו התחתון הוא קרוי כיום בפי הערבים נהר אל-קאסימיה.

הפניקים מצאו עצמם איפוא מוגבלים ברצועת אדמה צרה למדי, כיוון שהרי הלבנון, שבשום מקום אינם מרוחקים מהים יותר מ-50 קילומטר, מתקרבים אליו בכמה נקודות עד 12 או 15 קילומטר, ובמקומות אחרים הם מגיעים עד החוף ממש. יתר על כן: אותה רצועה צרה אף היא מחולקת לכמה גזרות מבודדות על ידי השלוחות שהלבנון שולח אל חוף הים, ואלה מהוות מחסומים של-ממש. רוב השלוחות הסלעיות היוצאות מן הלבנון מסתיימות על שפת הים ממש; ולפנים לא היתה שום דרך עוקפת אותן; לכל היותר נחצבה דרך צרה בחצי גבהו של מדרון ההר. כזה הוא המצב בראס (היינו כף) אל-כלב, מצפון לבירות; רואים שם סמוך לפסגה את השביל העתיק, ואחר כך, נמוך ממנו, את הדרך בה עברו הכובשים המצריים, האשוריים והרומיים, שהשאירו כתובות המזכירות את מעברם. למטה, מקום שם נתאפשרה חציבת דרך רק הודות לכלי-חציבה מודרניים, עוברים מסילת החשמלית והכביש.

בימי קדם היה איפוא הכרח לעקוף את השלוחות הסלעיות האלה ולנסות לפנים הארץ, או לחצוב בסלע מעלות ממשיות שהתרוממו כסולמות ענקיים; ויש אומרים שמכאן השם "סולמות" של הליבאנט, שאינו אלא אותו מונח שהשתמשו בו לפנים כדי לציין מעברות-הרים אלה. אליבא דאמת נובע השם משורת הנמלים (סקאלה ביוונית) שהותקנו לאורך החוף. התחבורה הנוחה ביותר מעיר לעיר היתה בדרך הים. מבנה זה של הקרקע הוא אחת הסיבות שגרמו כי פניקיה מעולם לא היתה ממלכה אחת גדולה. תמיד היתה מחולקת מדינות-מדינות, שלסירוגין גברו אשה על רעותה.

הפניקים הסתגלו למצב גיאוגרפי זה ובנו את עריהם על הכפים. הם העדיפו את המקומות בהם נמצא אי סמוך לחוף, כגון בארנד, בצידון ובצור. באיים קבעו את מושבם העיקרי, ובמקרה של פלישה התרכזה כל האוכלוסיה באי. מעמדן הגיאוגרפי של הערים בכפים הביטיחה לכל עיר שני נמלים, האחד מצפון והשני מדרום, והאניות ביקשו מחסה באחד או בשני לפי העונה והרוחות המצויות בה, צפונית או

דרומיות. כזה היה המצב בצידון ובצור. ובדרך כלל היה המרחק בין עיר לעיר לכל היותר יום של שיט. להלן נמנה את הערים החשובות ביותר.

יש לשער שהאקלים בפניקיה היה בעבר כמו שהוא כיום. האביב מקדים לבוא, מחודש מרס; הגשמים מתמעטים ותחום הולך וגובר. התבואה מבשילה מחודש מאי ואילך; אחר כך בא קיץ יבש וחם מאד השורף את כל הצומח בכל מקום בו אין משקים את השדות. סמוך לאמצע אוקטובר נעשה מזג האוויר יותר קריר והגשם מתחיל. בתחילה עובר זמן בין גשם לגשם, ואחר כך נעשים הגשמים תכופים יותר, והם נמשכים כל החורף. גשמי זעף הם, המשקים את האדמה בשפע; ועודפם אינו נעלם אלא על ידי התאדות, כיוון שהשכבה התחתונה של הקרקע היא לעתים קרובות חמר. קרוב לוודאי שבפניקיה הקדומה, שהיתה מכוסה יערות, היה שטף הנהרות פחות הפכפך מאשר בימינו, שלא נשאר יער בכל החבל; גשמי הזעף סחפו את הקרקע הפורייה מן ההרים ובהדרגה הפכו את הלבנון לשרשרת הרים סלעיים ועקרים. מעמקי הקרקע בפניקיה אינם, כנראה, עשירים ביותר; אבנה של הארץ היא אבן גיר חולית ורכה למדי, או אבן גיר לבנה שהרטיבות מבקעת אותה על נקלה. אף על פי כן יש בלבנון מיני שיש; מעט פחם שחור (lignite) מעורב באבן החול; וברזל נמצא בהרי קסראואן (באזור בירות) ובהר הדרוזים (מצפון מערב לחורן).

הצומח

הצומח היה בימי קדם דומה בערך לזה של ימינו; אך תפוחי-זהב, שהם כיום מקור עשרם של אחדים מאזורי החוף, כגון צידון, לא היו מצויים לפנים בפניקיה. הדקל, הנדיר כיום, היה מצוי הרבה יותר; אבל אין כל וודאות שהמלה „פניקיה“, שמקורה במלה היוונית פוניכס, פירושה „ארץ הדקלים“; השורש שממנו גזורה המלה פוניכס יש לו הוראות אחרות. הארץ היתה ידועה בימי קדם בשל עצי הפרי שלה ובשל הזית, השקמה, התאנה והגפן. אחדים מעצי פרי אלה היו נדירים, או אפילו בלתי ידועים, במצרים. כאשר תחותימס השלישי יצא במאה ה"ד לפני מניננו למסע בסוריה, חרת אחר כך על קירות המקדש בקרנך את תיאור עלילותיו, ולא שכח לצייר את פירות האזור שעשו את הרושם העז ביותר על המצרים; ביניהם אפשר להכיר את הענב והרימון¹².

הארץ היתה מיוערת בשפע, והלבנון היה מכוסה יערות שהכבדו עוד יותר על מעברו; המחבר של פפירוס אנסטסי מספר 1, מתקופת רעמסס השני (במאה ה"ג לפני מניננו) מתאר את יערות הלבנון שאינם ניתנים למעבר¹³.

כל עצי ההרים — אלונים, אגוזים, עצי שרף, ארנים וארזים — היו מצויים בלבנון בהתאם לגובה ההר, אך מקור עשרו של הלבנון היה בארזיו; הריח שהפיצו למרחקים הוא שהקנה ללבנון את הכינוי „הר הבשמים“. כיום לא נשאר אלא חורש

ארזים קטן, באזור ג'בל-אל-כודהיד, בקרבת מקורו של נהר-קדישא, בגובה של 2000 מטר. ואלמלא האפטריארך של המרוניטים, שפרש את חסותו על העצים המעטים שנותרו, היה ארז הלבנון נעלם לחלוטין. זה מזמן עמדו על התוצאות הקשות של עקירת היערות, אך כאשר רצו לחזור וליער את ההר, נתקלו במכשול שעד כה לא הצליחו להתגבר עליו: מנהגם של תושבי המקום לרעות את עדרי עזיהם המרובים בכל מקום-שהוא. העזים מלכדות את השתילים הרכים כנחיל של ארבה היורד על ארץ מטעים.

במישור ועל שלוחות הלבנון גידלו הפניקים תבואות, ירקות ופשתה; וודאי הכירו את הכותנה, שגרעיניה נמצאו בכמה קברות מצריים, אך אין זה וודאי שגם גידלוה בארצם.

כאשר המצרים יצאו למסע צבאי בסוריה, התפעלו מעשרה של הארץ; הטכסטים המספרים על אזור הארנת (ארץ זאהי) אומרים שמצאו בו „את הגנים שופעים פירות, את היין זורם ביקבים כנחלי מים, את התבואה במדרונות ההרים בשפע, רבה מגרגירי החול אשר על שפת הים”¹⁴.

החי

החיות הטורפות של פניקיה היו אלה השכיחות בארץ הררית: הברדלס, הנמר, ומבין החיות שנתקיימו עד היום: הדוב, הצבוע, הזאב, התן והשועל; תיות-הבית היו החמור, הפר קטן-הקרנים הנקרא *bos brachyceros* התאו והפר בעל החטוטרת, הכבש והעז; הסוס לא הגיע כנראה לפניקיה אלא בתחילת האלף השני לפני מנינו, והוא הדין בגמל. והצפרים הן אלה השכיחות באירופה.

מובן הדבר שהדגים, המצויים בשפע בקרבת החוף הסורי, שימשו מזון רצוי וחשוב; אולם כמה מהנהרות שיכנו אורח בלתי-רצוי, התנין, אמנם מסוג הרבה יותר קטן מזה המצוי ביאור של מצרים, אך בכל זאת מסוכן למדי; הנחשים היו שכיחים למדי בפניקיה, וכן מיני הלטאה השונים; ובין החרקים המזיקים עלינו לציין את העקרבים והארבה הבא מהמדבר המזרחי.

גיאוגרפיה מדינית

האוכלוסיה של פניקיה היתה צפופה למדי; הטכסטים מזכירים עשרים וחמש ערים חשובות בשטחה; אליבה דאמת היו רבות מהן כפרים בלבד והערים שמילאו תפקיד פוליטי במשך תקופה ממושכת — מעטות (מפה, ציור 1). הנוסע שהתקדם לאורך החוף מצפון לדרום נתקל במיריאנדרוס ואחריה רוסוס. ואחר שעבר את כף פוסידיון ומאחוריו הר קאסיוס, הגיע למפרץ מינת-אל-ביצ'ה שליידו שכן נמל אוגרית (כיום ראס-שמרה). דרומה יותר שכנה ארנד על אי. אסטרבון¹⁵ השאיר לנו תיאור של

עיר זו בתקופה היוונית־רומית; סביב האי התרוממה חומה קיקלופית, ששימשה גם כסכר וגם כמבצר. מול ארנה, על היבשה, שכנה טורטוזה ואחריה עמרית, שעוד ניכרים בהן סימני חשיבותן בימי קדם. כל האזור הזה של ממלכת ארוד הפך בימינו לחבל העלאווים. אחר כך באו צִמָּה, ארקא וסין בפנים הארץ; אחריהן השפך של נהר־אל־כביר, ובראס־אל־מינה העיר טריפולי, שהיתה כעין מושבה בה היו לשלש ערים — צור, צידון וארוד — רבעים משלהן.

אחר הכף הקרוי תיאורפּוֹסוֹפּוֹן (ראס־אש־שאקה) באו בוטריס (בַּאֶטְרוֹם) וגבל (היא ביבלוס של היוונים); אחר כך בא השפך של נחל אדוניס (נהר־איברהים) שמקורו בהרי הלבנון באפקה; אחריו שפך הנחל ליקוס (נהר־אל־כלב) היורד מאזור ההר סאנין (2.608 מטר) והעיר בירות ששכנה על הכף הקרוי באותו שם — הכף הגדול ביותר לכל אורך החוף בין ארוד והכרמל.

אחר העיר הַלְדוּאָ (האן־האלדי), שפך הנחל טאמיראס (נהר־אד־דאמור), העיר פורפיריון (גִ'יִיָה), ושפך האסקלפיוס (נהר־אוואלי), הגיע הנוסע לצידון, שהיתה בנויה חציה על אי וחציה על היבשה. תחומה של צידון נסתיים בכף סארפטה (צרפת). אחרי אורניתופוליס (עדלון) הגיע הנוסע לשפך הליטאני (נהר־אליקאסימיה) ולצור, שנבנתה בתחילה על אי, אך אלכסנדר מוקדון חיברו אל היבשה בשעה שצר על העיר. ודרומה יותר נמצאו הכף הלבן (ראס־אל־עביאד), ראש הנקרה והכרמל, שהיה גבולה של פניקיה הקדומה.

החשובות שבערים פניקיות אלה — מבחינה פוליטית ומבחינה דתית — היו גבל, שהיתה מרכז־פולחן מקודש; צידון, שנקראה „אם בכנען“; וצור, שלא זו בלבד שהצטיינה בהצלחתה המסחרית, אלא שגם מילאה תפקיד חשוב בקביעת עיקרי הדת הפניקית. אוגרית, אף כי היתה במשך זמן־מה מסופחת לבירות (לפי מכתב של מלך בירות לבנו, מושל אוגרית)¹⁶, ניהלה — בזכות מרחקה הגיאוגרפי — חיים עצמאיים יותר מרוב הערים במרכז פניקיה.

פניקיה היתה איפוא כעין מסדרון צר בין אפריקה לאסיה, כיוון שמעבר להרי הלבנון השתרע המדבר הסורי הגדול, שכמעט ואין לעבור בו. לעומת זאת התחברה פניקיה על ידי ארץ ישראל שבדרומה אל חצי האי סיני ואל מצרים; ובצפונה היתה קשורה אל עמקי החידקל והפרת העיליים. ברור שפניקיה לא יכלה לעמוד מנגד במריבות שהיו מתלקחות בעולם הקדום; היה עליה להכנע או להעמיד עצמה בצד זה או אחר. המעצמות הגדולות שאפו לכבשה, לא רק בשל האוצרות שהפיקה ממסחרה ובשל הצי שיכלה להעמיד לרשותו של המנצח, אלא גם מטעמים אסטרטגיים. מי שחלש על פניקיה — דלתו היתה פתוחה לאפריקה או לאסיה, ופניקיה היתה לו מעוז כשלעצמה, וגם מקפצה למסע צבאי נוסף.

ארץ העורף

בתקופה שממנה נשארו בידינו תעודות רבות, היינו באלף הראשון לפני מניננו, גבלה פניקיה, שעירה הדרומית ביותר היא צור, עם פלשת בדרום, ובדרום-מזרח עם ממלכת ישראל. דרומה יותר היתה ממלכת יהודה, ואחריה המדבר, עם אזור הנגב וקדש ברנע וסיני ומצרים.

ממזרח לפניקיה, מעבר למחסום הכפול של הרי הלבנון ומול-הלבנון, שבשקעם המרכזי חוטה מישור Coelé-Syria (בקעא), נמצאה נאת המדבר של דמשק, ואחריה שוב המדבר. מצפון-מזרח התחבר מישור זה לסוריה העילית, הנמשכת מצפונות לארנד, העיר הצפונית ביותר בפניקיה לפני ראס-שמרה, ועד נהר פרת.

סוריה עילית זו היתה מחולקת בימי קדם לכמה מדינות קטנות, שהחשובה בהן היתה דמשק. תושבי סוריה נמנו על אותו ענף שמי שנקרא באלף הראשון בשם ארם. נטמעו בהם גם חתים לא-שמיים, יוצאי אסיה הקטנה, שהיגרו משם לסוריה העילית.

הבה נראה מה היה המצב קודם לאלף הראשון.

בתקופה הטרם-היסטורית, יותר מ־3,000 שנה לפני מניננו, היתה הארץ שמדרום ומדרום-מזרח לפניקיה תפוסה בידי גזע קטן-קומה שגר במערות וקבע בהן את מקומות הפולחן שלו. עוד לפני התקופה ההיסטורית התפשטו השמיים בארץ; הם התחלקו לשבטים שישבו בארץ ישיבת-קבע, והיו קרויים בפי המצרים בשמות עאמו (הנוודים שבהם), חורו (היושבים באזור החוף), ורתנו (בפנים הארץ) ¹⁷, אולם יושבי-המערות שהזכרנו לא נעלמו, ואין ספק שהם אשר נקראו בפי המצרים איאונתיו.

סוריה העילית היתה ידועה בעת ההיא בשם אמורו (ארץ המערב); היא היתה ארץ-מוצא של שמיים שהתפשטו משם צפונה עד מעבר לטאורוס, ומזרחה עד בבל. באלף השני היתה כל ארץ-העורף של פניקיה ידועה בשם כנען. ליסודות השמיים השונים שהיוו את אוכלוסייה הצטרפו חתים שבאו מאסיה הקטנה, וחורים שהשפעתם ניכרה עד לאזור ים המלח. במשך כל המחצית הראשונה של האלף השני גברה ההשפעה הכנענית על מצרים (החקסוס); ואילו במחצית השנייה של האלף משלה מצרים בכל האזור.

היסטוריה

כרונולוגיה

אם מביאים בחשבון מה מעטה הידיעה שהגיעה לידינו על מאורעות התקופות הקדומות ביותר, יובן מאליו מה קשה לקבוע תאריך מדויק לעובדות ההיסטוריות המעטות שזכרונן נשתמר.

המקורות שעליהם הסתמכו עד לתקופה שבה ידעו לפענח את התעודות המצריות, האשוריות והפניקיות, היו המקרא והסופרים היווניים והרומיים. והמקרא כמעט אינו מזכיר את המאורעות שלבני ישראל לא היה חלק בהם. ההיסטוריונים היווניים והרומיים, שהקדומים שבהם כתבו כמה מאות שנה לפני מניננו, ליקטו דברי מסורה שערכם לא תמיד שווה; ולא פעם הם סותרים איש את רעהו.

הטכסטים המצריים או האשוריים, הקרובים יותר לתקופה שעל מאורעותיה הם מספרים, הם מקור בעל ערך רב. מקצתם מזכירים עובדה מסוימת, ומציינים את מספר השנים המפריד בינה לבין עובדה אחרת. כך הם משמשים לנו ציוני־דרך ומהים כעין מסגרת העתידה להתמלא מעט־מעט. טכסטים אחרים מוסרים על סדרות של מאורעות, כגון רשימות של שנות־מלוכה. די איפוא לסכם את השנים כדי להגיע לתאריך מסוים — בתנאי שתהיה נקודת־מוצא. אך נתונים אלה, כמו הקודמים, סותרים לעתים אלה את אלה.

שתי שיטות־עזר אחרות מאפשרות לנו לנצל את התעודות הקדומות. האחת היא שיטת ההשוואה הארכיאולוגית. כשמדובר, דרך משל, במאורעות שחלו בעת ובעונה אחת בכמה תרבויות; כיוון שמגלים את התאריך של אחד מהם, למדים ממנו על תאריכי כולם. אם מוצאים בקבר פניקי חפצים פניקים, מצריים, אֶגֶאיים ובבליים, מותר להניח שכל החפצים האלה הם פחות או יותר בני תקופה אחת, ואם יודעים את תאריכו של אחד הכלים האלה, אפשר ללמוד ממנו את התאריך של כל האחרים. כך אפשר להגדיר תקופות־תרבות גדולות, ואחר כך מנסים לקבוע את התיארוך המפורט. שיטת העזר השניה היא זו של האסטרונומיה. הרבה תצפיות אסטרונומיות כלולות בתעודות שהשאירו לנו המצרים והבבלים. רובן אינן יכולות לשמש עוד; אך מקצתן אפשר לקבוע את תאריכיהן בדיקנות, הודות לשכלול השיטות האסטרונומיות.

כך אפשר היה לקבוע כמה תאריכים קבועים ועומדים, שסביבם שיחזרו את הכרונולוגיה באמצעות רשימות, ידיעות פזורות והיקש מתרבות לתרבות.

אף על פי כן אין הכרונולוגיה בטוחה כל צרכה, ולא פעם באה תגלית חדשה ומשכנעת כמה ארכיאולוגים בצורך להכניס בה שינויים ניכרים; מכאן ההבדלים המעטים המופיעים בכרונולוגיות, ביחוד לגבי האלף השני והשלישי. התאריכים שאנו נותנים לתקופות אלה אינם איפוא אלא אומדנים.

בשנים האחרונות נתרבו תגליות של תעודות חדשות, והן הביאו לידי הצעות בלתי-פוסקות לשינויים כרונולוגיים. דוגמה בולטת של תנודות אלה בכרונולוגיה ניתנה לנו לא מזמן. תעודה מן הארכיון שנתגלה בחפירות מארי (כיום תל חרירי) הוכיחה כי ח'מורבי מן השושלת הבבלית הראשונה היה בן זמנו של שמש-אדד הראשון מלך אשור. עד אז סבורים היו כי המלך האשורי מלך זמן ניכר אחר ח'מורבי. כיוון שכך, החלו חוקרים אם אין בתאריכים המוצעים על סמך האסטרונומיה, תאריך יותר מתאים לח'מורבי מזה שהיה מקובל עד כה (2000 — 1960). מר ד. סידרסקי (D. Sidersky) הציע את השנים 1806—1848, ותיירר-דאנג'ן (Thureau-Dangin) סבור שאם אמנם תאריך זה אינו וודאי, הוא מסתבר מאד ¹⁸.

איחור זמנו של ח'מורבי רצוי גם מבחינה ארכיאולוגית והיסטורית. אולם ישנם סינכרוניזמים מראשיתה של ההיסטוריה, שאין אנו יכולים להתעלם מהם: התקופה הטרום-שושלתית ותקופת תיניס במצרים ותקופות ארך וג'מדת-נסר במיסופוטמיה, וכן השושלת הראשונה של אור ותחילת שלשלת המושלים של תלו (לגש) והשושלת השלישית במצרים (2778). אם מאחרים את ח'מורבי יתר על המדה, נמצאים סינכרוניזמים קודמים אלה מבוטלים.

בספר שחיבר לא מזמן, שיזכה וודאי בהד גדול, מעלה מר קל. שפר (Cl. Schaeffer) סברה מעניינת מאד ¹⁹; הוא יוצא מן ההנחה שחלקם של הכובשים הגדולים בהפיכות הפוליטיות אינו תמיד רב כפי שסבורים, והוא רואה כגורמם של כמה מסעות-כיבוש גדולים שואות-טבע שהניסו עמים שלמים מארצם. תופעות-רעש הן מקור השואות האלה; ואפשר לקבוע את אזורן; ומציאות סימני ההרס שלהן בנקודות שונות מאפשרת לקבוע את הכרונולוגיה היחסית של אזורים אלה. כך ניתן לקבוע שרעש גדול שאירע בערך בשנת 1300 לפני מניננו, הקיף את השטחים הבאים: המחצית הדרומית של הפלופונו, דרומה של אסיה הקטנה, אוגריה, דמשק, קאהיר ועד מצרים העילית. הרעש של שנת 1360 בערך פגע בבית מירסים CI, יריחו ברונוזה מאוחרת II, מגידו VIII, בית שאן VII, תל-אל-חסי V, אשקלון V וטרסוס I. קביעת עובדות אלה מחייבת שינויים ניכרים למדי בפרטי הכרונולוגיה הכללית המוצעת על ידי מר שפר.

השאלה הזאת לא הוכרעה עדיין; ודומה שהזהירות מחייבת לקיים לפי שעה את הכרונולוגיה המקובלת, תוך התחשבות באפשרות של שינוי תיארוכו של חומרבי; אך שינוי זה לא יוכל להתקבל סופית אלא לאחר שהכרונולוגיה של התקופות הקדומות לו תותאם לו באופן מניח את הדעת.

לגבי ארצות כגון העולם האגאי (איי הים האגאי והיבשת: חבל טרויה ומיקני) וארץ העורף של כנען, שבהן העובדות ההיסטוריות של התקופות הקדומות מעטות, מקובל מיון ארכיאולוגי המבוסס על טיב הממצאים, וביחוד על הקיראמיקה וכלי המתכת, המתגלים בחפירות. מיון זה, שאפשר להתאים לו תאריכים כלליים ואומדניים מאד, נותן לנו אפשרות לשבץ את התגליות החדשות לתוך מסגרתו. מיון דומה נתקבל גם לגבי האזורים המערביים, שגם בהם נתקבלו המונחים „תקופת הברונזה” ו„תקופת הברזל”.

כך מציינים בסוריה וארץ ישראל שלש תקופות: תקופת הברונזה הקדומה (3000 עד 2100), תקופת הברונזה התיכונה (2100 עד 1550) ותקופת הברונזה המאוחרת (1550 עד 1100). את המאורעות שלאחר תקופות אלה, ועד לכיבוש אלכסנדר מוקדון (332), אפשר לתארך באורח כרונולוגי.

אם מקבלים את התאריכים המוצעים על ידי ד. סידרסקי לגבי השושלת הבבלית הראשונה, 1650 — 1950, הרי יש לקבל את הסברה (שהיא, אגב, מתקבלת על הדעת), שהששים (1761 — 1185) כבשו חלק ממיסופוטמיה עוד לפני סוף השושלת הראשונה של בבל. מאידך יש בתיקון זה יתרון אחר: הוא מצמצם את החלל הגדול הקיים בין הממלכה החתית הישנה ובין הממלכה החתית החדשה על פי הכרונולוגיה המקובלת.

תקופת האבן

פניקיה היתה מיושבת מן התקופות הקדומות ביותר, כפי שמוכיחים האתרים הטרום-היסטוריים שנתגלו בה; רובם נתגלו באקראי ולא כולם נחקרו באורח מדעי. מתקופת האבן המסותתת, היינו התקופה הפליאוליתית, נמצאו תחנות בנהר אל-ג'וז מצפון לבאטרון, בין גבל וטרפול, בנהר איברהים, בנהר בירות, ובעדלון, מדרום לצידון. אחדים ממעונות אלה, העשירים באבני צור מסותתות, ושלא נמצאו בהם חרסים, חזרו שימשו למגורים גם בתקופה יותר מאוחרת: בעדלון, למשל, נחפרו שכבות טרום-היסטוריות כדי לשמש מחדש כמחסה. הרומיים אף הם חזרו וכתרו בשכבות העיים של ראס-אל-כלב, בקרבת בירות. בעיים אלה נמצאו עצמות של *Cervus mesopotamicus*, *Bison priscus*, עזי בר, דובים וכו', במלים אחרות, סוגים רבים של בעלי חי שצורותיהם המפותחות שכיחות כיום בארץ. תחנות מתקופת האבן המלוטשת, או התקופה הנאוליתית, הן בנהר אל-כלב ובראס-אל-כלב, בנהר

זהרני, מרחק שעה מצידון. אחר זה, לפי נתזי אבן הצור הרבים המצויים בו, היה כנראה מרכז פעיל מאד.

תרומה חשובה לידיעת התקופה הטרום-היסטורית בפניקיה הקדומה תרם ד"ר א. פאסמאר (E. Passemard)²⁰. בקרבת לדקיה, סמוך לדרך המוליכה מעיר זו לטארטוס, היא טורטוזה הקדומה, הבחין בתחנה שלאית, בהילאלי. באותו מקום נמצאו גם שרידים שאלוסיים (הקדומים מן השלאיים); עד כה נמצאו שרידים שאלוסיים בסינ-אל-פיל, בראס-בירות ובג'זין.

מר שפר (Schaeffer) מצדו גילה במרחק כמה קילומטרים מצפון לראס-שמרה שרידי ישוב פליאוליתי מהטיפוס השלאי או האשילי, בגדה הימנית של נהר-ערב.

מר ג'. האלר (J. Haller) בחקרו את המחצבה בשקה²¹, 25 קילומטר מדרום לטריפולי, ששכבותיה מאפשרות מחקר סטראטיגרפי, יכול ללמוד ממנה על הדמיון בין החרושת והאקלים של ארץ ישראל (בהשוואה לנתוניו של מר ר. נאוויל) ושל הלבנון.

בעמריה, מרחק 7 קילומטר מדרום לטורטוזה, מצא שכבה ליזואלואסית²². באבו-חלקה, בקצה הדרומי של העיר טריפולי, חפר מר מ. ג'. האלר שכבה שהיתה מיושבת בתקופה הפליאוליתית הגבוהה (האורניאקית הנמוכה) ואחר כך גם בתקופה האורניאקית התיכונה של סוריה²³.

מכל האתרים האלה, זה של אנטיליאס, בין בירות ונהר-אל-כלב, היה כנראה המשגשג ביותר. אך אם תחנות טרום-היסטוריות אלה מלמדות אותנו כי הארץ היתה נושבת מהתקופה הקדומה ביותר, אין בהם כדי לתת לנו מושג כלשהו על האוכלוסיה שישבה בה, והתקופה ההיסטורית מתחילה בשבילנו בזמן הרבה יותר מאוחר.

מראשית הזמנים עד סוף האלף השני לפני מניננו

הופעת פניקיה בהיסטוריה

העדותות הקדומות ביותר שבידינו על פניקיה הן אגדיות בחלקן, כפי ששכח הדבר בסיפורי ההיסטוריונים הקדומים. את ייסוד הערים הם מייחסים בדרך כלל לאלים. המיתוס הצורי מספר (לפי אבסביוס²⁴) כי אחרי בריאת העולם הופיע גזע של בני האלהים, ואחריו באו הענקים שהמציאו כל דבר שיכול להיות לעזר לאנושות; אחד מהם, אוסואס הציד, היה הראשון שהעזי להפליג בים על גזעו של עץ כרות; הוא הגיע לאי בחוף הסורי, הקים בו שני עמודים — אחד לאש ואחד לרוחות, התין את דם החיות שצד וייסד בעת ובעונה אחת את העיר צור ואת דתה.

דעת אחרים²⁵ היא, שהאי צור צף לפני הים, ובו גדל עץ הזית של עשתרת, ונשר ונחש שמרו עליו. נגזר על האי להסחף עם הזרמים עד שיבוא

מי שיעלה בידו להקריב את הנשר קרבן לאלים. אוסואוס, שאינו כנראה אלא הראקלס של היוונים, הצליח בכך, ומאז איוו להם האלים את צור למושב; ובה נולדה עשתרת²⁶. הרודוטוס (ב', 44), שביקר בארץ סמוך לשנת 450 לפני מניננו, מספר מפי כהני צור כי מקדשו של מלקרת נבנה בעת ובעונה אחת עם ייסוד העיר, כ־2300 שנה לפני ביקורה, היינו בשנת 2750.

יוסטינוס²⁷, לעומת זאת, אומר שצור נוסדה שנה אחת לפני חורבן טרויה. „הצידונים נוצחו על ידי מלך אשקלון זמן רב אחר יסוד עירם, והם באו באניות לצור וייסדו את העיר שנה אחת לפני נפילת טרויה“. כיוון שטרויה נפלה בערך בשנת 1190 לפני מניננו, משמע, לפי סברה זו, שצור נוסדה סמוך לשנת 1200. אך כיוון שמכתבי אל־עמארנה, שקדמו לתאריך זה בכמה מאות שנה, כוללים את מכתביהם של מלכי צור, ברור כי טעות לפנינו. אולי אפשר להסביר טעות זו על יסוד העובדה שמנדרוס איש אפסוס (לפי יוסיפוס, קדמוניות, ח' 1,3 ונגד אפיון, א', 18) קובע את תחילת מנינה של צור בשנת 1198. יוסטינוס קבע לייסודה של צור תאריך המציין את מועד התיאסה של העיר, ויוסיפוס הלך בעקבותיו באמרו שהעיר נבנתה 240 שנה לפני בנין בית המקדש בירושלים בימי שלמה, בערך בשנת 950.

לאור התגליות האחרונות נראה כי התאריך הניתן על ידי הרודוטוס מתאים בערך למציאות. אנו יודעים כי בתחילת המאה הכ"ז לפני מניננו יצא נחשול גדול של שמיים מצפונה של סוריה, שהיה ידוע בפי הבבלים בשם ארץ אמורו (ארץ המערב). שמיים אלה, מייסדי שושלת אכד שמלכיה היו סרגון ונרם־סין, היו כובשים גדולים. לפי הסיפורים של אותה תקופה, שהיסטוריה ואגדה משמשים בהם בערבוביה²⁸, עברו את הטאורוס והשתקעו בקפדוקיה. ואמנם, מתוך לוחות יתדיים שנתגלו בקרבת קיסריה העתיקה של קפדוקיה²⁹, אנו יודעים שבמאות האחרונות של האלף השני לפני מניננו היתה שם מושבה שמיית, ושהיא היתה קיימת כבר זמן רב במקום ההוא.

חשבו תחילה שסרגון הגיע אף לאי קיפרוס, אולם אחר כך טענו כנגד זה³⁰ שהמדובר לא בים המערבי, אלא בים המזרחי, היינו המפרץ הפרסי. מכל מקום, אף אם נקבל את הדעה שסרגון לא הגיע לקיפרוס, הרי מסתבר מאד שתנועה זו של שמיים, שיצאה מקרבת פניקיה והיתה חזקה די הצורך כדי ליצור ישובי קבע במיסופוטמיה ובאסיה הקטנה, וודאי שלחה אחת משלוחותיה גם לאורך החוף הסורי. התאריך של המאה הכ"ז, הניתן על ידי הרודוטוס כתאריך ייסודה של צור, מתאים איפוא פחות או יותר לתקופת השתקעותם והשתלטותם של השמיים בארץ.

ראס־שמרה

אוגרית היתה נושבת עוד זמן רב לפני תחילתה של התקופה ההיסטורית; במרחק שבעה קילומטר מצפון לעיר, בגדה הימנית של נהר־אל־ערב, מצא מר שפר (Schaeffer) שרידי ישוב פליאוליתי ובו כלים שלאיים או אשיליים³¹. בשכבה V של ראס־שמרה הגיעו החופרים לתקופה הניאוליתית. מעל למפלס של כלי־צור וכלי־עצם נמצאו כדים בלתי־משוחים בצבע, מקושטים בדיקור־חרט או בנעיצת־צפרנים (בעומק 16 עד 18 מטר).

השכבה IV מתאימה לתקופה הניאוליתית (עומק של 12 עד 16 מטר). בשכבה זו נמצאו אותם הכלים, כי עדיין אין בה זכר למתכת; ואף על פי כן היא שייכת לראשית תור הנחושת בגלל הקיראמיקה משוחת־הצבע שבה; היא דומה לזו שנמצאה לגבי אותה התקופה ברוב האתרים בסוריה הצפונית, כגון בתל־חלף, והיא עדינה מאד ולעתים מרובת־צבעים.

בשכבה III הועלו כלי־חרס הדומים לאלה של סוף התקופה הקרויה „עביד” וכן כלים אחדים בסגנון ג’מדת־נסר; היא חופפת איפוא את השתלשלות התקופות שמאמצע תקופת עביד, היינו ארך וג’מדת־נסר. כל השכבה הזאת שייכת לאלף הרביעי ולרובו של האלף השלישי, כי למרות שמצויה בה הקבורה בכדים, כמו בבית הקברות הניאוליתי של גבל, יש לציין שתי עובדות חשובות ביחס לאותה תקופה: הופעת הקיראמיקה הקרויה כנענית, היינו פערורים בעלי קרקעית שטוחה המקושטים ב”מסרק”, וכלים בטין אדום בריק הדומים מאד לקעריות הקיפריות בצורת חצי־כדור מתקופת הברונזה הקדומה, היינו 2600 עד 2100 בערך. שני סוגי קיראמיקה אלה מוכיחים איפוא שהפניקים כבר השתקעו באתר בתקופה ההיא ושקיימו יחסים עם קיפרוס.

גבל ויחסי פניקיה עם מצרים

החפירות בגבל הרחיבו את הידיעות אשר בידינו על אתר זה והוכיחו לנו שלעתים טמון גרעין של אמת במיתוסים ובאגדות שהשאירו לנו ההיסטוריונים הקדומים, אף כי לא פעם מוסווה גרעין זה במליצות אגדיות.

פלוטארכוס מספר שאחר שאוסיר הומת בצורה שפלה על ידי אחיו סת, הושמה גופתו בתיבה שהושלכה הימה. התיבה נגרפה עם הזרמים עד שהגיעה לחוף של גבל, ושם נאחזה בסבך ענפיו של אשל. העץ גדל והתמזג עם גופתו של אוסיר. אשתו אסת (איסיס), ששמעה על כך, באה לחפש את גופת בעלה. אולם מלך גבל, שהתפעל מגדלו של העץ, ציווה לכרתו כדי להתקין ממנו עמוד לצרכי ארמונו. אסת חדרה לארמון כמשרתת, ובסוף גילתה את האמת והמלך הרשה לה לקחת אתה את העמוד שהכיל את גופת בעלה³².

בתחילה חשבו שאין לראות בזה אלא אגדה מאוחרת. אולם עכשיו אנו יודעים שבאגדה זו נשתמר זכרה של עובדה היסטורית — קדמות היחסים בין מצרים ופניקיה. בפרק שבו נדבר על הדת, נראה שיחסים אלה לא היו מסחריים בלבד, אלא גם דתיים. כלי-המנחה במקדש של גבל — גלילים מראשיתה של תקופת מוף, כלים המסומנים בשמות האסיחמואי (השושלת השנייה), כיאופס, מיקירינוס (השושלת הרביעית), סאחורע, אונאס (השושלת החמישית), תתי, פפי הראשון, פפי השני (השושלת הששית) — משמשים עדות להתמדת יחסים אלה, שראשיתם חלה עוד לפני התקופה ההיסטורית. מנקודת-מבט פוליטית מתפרשת התפשטות זו של הממלכה העתיקה בצורך החיוני שהיה למצרים בארזי הלבנון ובארזיו. מצרים הפיקה את בשמיה, שהרבתה להשתמש בהם, מארץ פונט השוכנת מדרום למצרים. בלי עצים לבניית אניותיה לא יכלה להשיג את תוצרי פונט. היחסים עם הפניקים, מלבד מה שהם עצמם הביאו ברכה בצורת סחורות שונות, היו גם תנאי קודם לעריכת המסעות לארץ פונט.

היחסים בין מצרים וגבל נמשכו איפוא במשך דורות רבים. עד השושלת הי"ב היתה גבל ידועה במצרים בשם קֶבֶן, ואחר שושלת זו נקראה קֶפֶן. בעוד שמצרים, שהיתה בעלת מכרות פרוזג בסיני, בנתה מבצרים רבים כדי להגן על גבולה היבשתי בפני פשיטות נוודים שמיים, נמשכו המסעות הימיים.

על ימי שלטונו של סֶנְפֶּרו (סמוך לשנת 2723) מספרת „מצבת פאלרמו" שבאו למצרים בבת אחד ארבעים אניות טעונות ארזים. ובימי סאחורע (השושלת החמישית, בערך 2540), כפי שאנו למדים מתבליטי מקדש השמש שנבנה על ידי מלך זה, נשלח חיל-משלוח ימי לאסיה והביא עמו שלל רב ושבוים רבים מבני אסיה. בימי השושלת הו', סמוך לשנת 2400, ערך פפי הראשון מסע צבאי יבשתי לסוריה, וחילו נתמך על ידי חיל ימי.

בתקופה יותר מאוחרת חייבים היו מלכי מצרים לעמוד בפני פשיטותיהם של שוטים (השושלת הט', סמוך לשנת 2250)³³.

הסתננות מתמדת זו של נוודים, שמצרים אנוסה היתה ללחום בה, (ציור 2), מתוארת בצורה נאה בקטע ספרותי שמייחסים אותו לאביו של המלך מריקארע מהשושלת הט'. הסופר שם בפי המלך את הדברים האלה, בפנותו אל בנו: „ראה את בן אסיה העלוב; קשה היא הארץ אשר יגור בה, במימיה ובעציה הרבים ובהריה המשבשים את הדרכים. והוא לא ירגיע לעולם; תמיד יטלטל רגליו ותמיד יילחם, מימי חור ועד היום. לא יכבוש דבר, אך גם לא ייכבש... מיום היותי גרמתי שהדלתה תמגר את בן אסיה. הולכתי את התושבים בשבי, שדדתי את עדריהם. כי תועבת מצרים הוא בן אסיה. אך אל ימס לבבך... יכול הוא לבוז מחנה בודד, לעולם לא יתקוף עיר רבת-תושבים"³⁴.

עובדות מעטות אלה, הפוזרות על פני כל האלף השלישי, מראות לנו את טיב היחסים בין מצרים ופניקיה בעת ההיא. מצרים שלחה מנחות למקדש גבל וערכה מסעות ימיים לשם כדי להצטייד בעצים; מסעותיה היבשתיים בסוריה לא נועדו בעיקר לצרכי כיבוש; הם היו בגדר פעולות משטריות לשם התגוננות בפני פשיטותיהם של בני אסיה. מתוך התעודות המצריות ניכר שאין המגע והמשא בין מצרים וגבל מבוסס על שוויון; והמשך המאורעות מאשר זאת.

השפעת אסיה על התרבות המצרית

יחסים קדומים אלה בין מצרים ופניקיה מביאים אותנו לשאלה שלפנים היו מרבנים הארכיאולוגים להתווכח עליה. כיום שוב אין שאלה זו קיימת, על כל פנים בכמה מבחינותיה. כלום לא היתה, בתקופה הטרומ־היסטורית, פלישה של בני אסיה למצרים שהיא אשר הביאה את התרבות למצרים? מחקר מעמיק של המונומנטים המצריים הקדומים ביותר מראה דמיון רב בינם לבין אלה של התרבות הקדומה ביותר של אסיה, היא תרבות שומר, אך הדברים אמורים בתקופה שבה כבר היתה תרבות שומר נחלת השמיים.

ציור 2. בני אסיה יורדים למצרים. קבר בני־חסן, ימי סנוסרת II

מחקרי השנים האחרונות הבהירו לנו הבהר היטב את התקופות הטרומ־היסטוריות של קדמת אסיה, אותן תקופות שבהן הלכה ונוצרה התרבות. הקדומה שבהן, זו הסמוכה לאדמה העקרה והקרויה תל־עביד על שם האתר בדרומה של מיסופוטמיה, סמוך לאור, שבו נתגלו שרידיה בשפע, מצטיינת בסימנים הבאים: כלי עצם ואבן, בקתות־סוף מטויחה בבזל, קיראמיקה העולה בטיבה על כל שאר גילוייה של תרבות זו; טין דק, צבעו צהוב־ירקרק, בעל עיטור חד־צבעי שדגמיו לרוב גיאומטריים. בצפונה של מיסופוטמיה מצטיינת אותה תקופה בתכונות דומות; אך הקיראמיקה שלה (הקרויה תל־חלף) המופיעה בצורות שונות ובעיטורים שהם לעתים מרובי־צבעים, הולכת ונדחקת אט־אט בפני זו של הדרום.

תקופת עביד נמשכת מראשית הזמנים ועד לערך 3400 לפני מניננו; אין היא יודעת את המתכת, ואם מוצאים באתר אחד מתכת (נחושת) ביחד עם הקיראמיקה של עביד, משמע שבאותו אתר נתארכה תקופת עביד, בעוד שבעביד עצמה כבר

החלת התקופה שלאחריה. הוא הדבר אשר קרה בשושן, בקיראמיקה מסגנון I, שהיא שלב מאוחר של תרבות עבד.

התקופה שלאחריה היא תקופת ארך (כיום ורקה, היא ארך המקראית). היא מצטיינת בהופעת הנחושת, הארדיכלות, החותמת וחותמת-הגליל, והכתב; לעומת זאת הולכים ונעלמים בהדרגה כלי החרס המשוחים בצבע, ובמקומם מופיעים כלי חרס עשויים טין גס יותר, בלי צבעים, שידייתיהם מפותחות מאד. תקופה זו נמשכת בערך מ-3400 עד 3200.

אחריה באה תקופת ג'מדת-נסר (בקרבת קיש, שהיא עצמה סמוכה לבבל), שבה חלה התקדמות בחידושים שהביאה התקופה הקודמת, אלא שהקיראמיקה, שהיא כבדה וגסה, חוזרת אל השימוש בצבע, ולעתים היא רבת-צבעים. תקופה זו נמשכת כנראה מ-3200 עד 3000.

בין תקופה זו ובין התחלת ההיסטוריה נותר עוד מקום לתקופת השושלות הקדומות שהיא תקופת תרבות שומרית ארכאית, ובמיסופוטמיה היא משמשת אקדמה לתרבות שאנו מוצאים שם בראשית ההיסטוריה. תקופה זו מיוצגת על ידי בית הקברות המלכותי באור ועל ידי שלשלת השליטים של תלו (לגש).

הארכיאולוגים המתעניינים באגיפטולוגיה ובמזרחנות שמו לבם פעמים רבות לדמיון הקיים בלי ספק בין היצירות הארכאיות של מצרים ושל שומר; ובתקופה שבה עוד חשבו את תרבות סגנון I של שושן לקדומה ביותר באסיה המערבית, עשה מר דה מורגן (de Morgan) מאמצים גדולים למצוא הסבר לדמיון זה.

הכלים המצריים מהתקופה הטרומ-היסטורית הם כלי אבן מסותתת, עשויים צור בהיר ויפה שהמצרים עיבדוהו בצורה נפלאה: גרוינים, מגרדים וראשי חצים מלאכתם מושלמת. במיסופוטמיה התחתית ובעילם, מדרום-מזרח לפרס העתיקה, גשגה חרושת האבן באותה מדה, אך לדעתו של מר דה מורגן³⁵, שחקר שאלה זו במיוחד, אין לראות קרבה וקשר בין שני מרכזי התקופה הטרומ-היסטורית, המיוצגים על ידי תרבות סגנון I של שושן מצד אחד ועל ידי התקופה הטרומ-היסטורית של מצרים מאידך. תכונה מיוחדת של אזור שושן היא שמוצאים בו בשכבות העמוקות את האובסידיאן המסותת; אבן זו, שהיא זכוכית הלבנה, מופיעה בשושן עם עורקים אדומים; זה אותו אובסידיאן המצוי בארמניה הרוסית, "במדרונות אלאגיו". ייתכן שעמים פרימיטיביים בכל המקומות גילו בעת ובעונה אחת את רעיון האלה העשויה אבן כבדה מושחלת בקצה מקל; אבל יש לציין את דמיון הצורות של אלות אלה בשומר, בעילם ובמצרים.

בדומה לכך יש לציין כי כלי החרס הקדומים ביותר של עילם (אלה הקרויים כלי "הסגנון הראשון") לא היתה להם שום השפעה על מצרים, וזה מתקבל על הדעת,

כי לא היו נפוצים ביותר; ולא עוד אלא שהם קדמו לקבלת התרבות השומרית-עילמית על ידי השמיים.

לעומת זאת כל הקיראמיקה של „הסגנון השני“, שצמחה מתוך הסגנון הראשון ושמצטיינת בכלים עשויים טין אדמדם גס למדי, מקושטים בציורי צבע כמעט-אבקי, דומה יותר לצורות מסוימות של הקיראמיקה הטרומ-שושלתית במצרים.

דומה איפוא כי בתקופה הקדומה ביותר, בראשיתה של התרבות, לא היו נקודות מגע רבות בין שני העמים; והמגע לא נוצר אלא בתקופה יותר מאוחרת. אכן, אם מנתחים את האמנות העיטורית הקדומה של שני העמים, מוצאים אצל שניהם אותה תערובת של דגמים גיאומטריים ושל ציורים מעולם החי, ואותה מגמה מתמדת לפשטנות ולסיגנון הדגמים. אפשר לקבוע אותו דבר גופו בסוריה וארץ ישראל, שהן היו הגשר בין השמיים ומצרים, אם נשער שהיתה הגירה גדולה של בני עם אחד אל השני.

גם בכדי-האבן של תקופת תיגיס במצרים ושל ראשית הסגנון השני בעילם יש דמיון מסויים; בתקופה ההיא מחבב האמן את הדגמים מעולם החי (צפרים, יונקים) בשתי הארצות; לא פעם מגלף האמן אותן דמויות במשכיות אבן (קמיעות או תכשיטים) ובמקרה זה הדמיון בולט עוד יותר.

החותם הקדום ביותר שמוצאים במיסופוטמיה ובעילם הוא החותם השטוח שבני המקום היו משתמשים בו כמו שאנו משתמשים בחותמינו כיום; הם היו מטביעים בטין רך את הדגם שבחותם. אולם החל מתקופת „הסגנון השני“ אנו מוצאים בעילם ובשומר חותם מיוחד במינו; על היקפו של גליל קטן עשוי אבן, צדף או טין חורת האמן כמה דגמי עיטור; ובעל החותם הזה יגלגלו על הטין הרך בכדי שהדגם יופיע בצורת פס ישר אחד. חותם-הגליל מצוי בכל מקום בו ישבו השמיים ישיבת קבע; סבורני כי אפשר לראות בו חותם שמי. והנה אנו מוצאים אותו פתאום במצרים בתקופה הקדומה ביותר. תחילה חרותות בו דמויות כמו בעילם, אחר כך חרותים בו כתב; אך כעבור זמן-מה הוא חוזר ונעלם, כי המצרים, הכותבים על פפירוס, אין להם חפץ בו. חותם הגליל חוזר ומופיע במצרים בשעה שהיא נתונה לשלטונם, או לפחות להשפעתם, של השמיים.

דה מורגן הצביע גם על קווי דמיון במגלים הפרימיטיביים של שתי הארצות, שהיו עשויים אבן-צור משונשנת ומורכבת על חתיכת עץ קעורה; הוא מצא דמיון-צורה רב בין גרזיני הנחושת של עילם ובין אלה של מצרים הטרומ-שושלתית, וכן בין הקברות של שני האזורים באותה תקופה.

אך אין זה הכל. חכמים מסויימים, ובכללם פ. הומל (F. Hommel) שראה בכל התרבות המצרית תולדה של תרבות מיסופוטמיה³⁶, קשרו גם את ההירוגליפים המצריים בשיטת הכתב השומרית. עכשיו, שאנו יודעים כי כל כתב מקורו

אידיאוגרפיה, נדמה לנו כי זה מוטעה ביחס לעקרון בכללו, אך נכון ביחס לבחירתם של סימנים מסויימים ושל מנהגי כתיבה מסויימים. אחרים, ובכללם מספירו (Maspéro), הנחשב בר סמכא בעניני לשון, מצאו בלשון המצרית עקבות שמיים שלדעתם אין לכפור בקיומם.

פ. הומל³⁷ ניסה לזהות את שלשלות היוחסין האלהיות של מצרים ובבל, ואף אם יש להתייחס להיקש זה בהסתייגות, מותר להסיק ממנה לפחות זאת, שעל אף אי־התלות של שתי המסורות, קיים איזה קשר של דמיון בין שתי הדתות.

תגליותיו של מר מונטא (Montet) בגבל מאשרות את הסברה הזאת. בחותם־הגליל המופי שמצא, מוזכר שם האליל האי־טאו מארץ נגא (כך נקרא אזור גבל בעת ההיא). ארץ זו, כפי שאנו יודעים מפי ההיסטוריונים הקדומים, היא ארץ קדושה לפולחן אדוניס, המגלם את שר הצומח. ובתקופת תינים היו המצרים מכנים את שר הצומח בשם האי־טאו; וכשם שהיוונים ביטאו את הקשר בין אדוניס ובין העץ באמרם שהוא נולד מתוך עץ, כך היו המצרים אומרים שהאי־טאו נהפך לאשוח. את זאת אנו למדים מתוך מחקר של מר מונטא³⁸ על טכסט מצרי קדום. מכאן זיהוי האל הזה על ידי המצרים עם אֵלם אוסיר.

נוכת קווי דמיון אלה, המעידים על השפעה קדומה מאד של אסיה על מצרים, אך לא על השפעת גומלין באותה תקופה קדומה, נתעוררה השאלה אם אין ללמוד מכאן שהיתה פלישה של בני אסיה למצרים, ושהם התבססו שם במשך תקופה ארוכה די הצורך כדי להפעיל את השפעתם, אלא שהונסו ממצרים עוד לפני תחילת התקופה ההיסטורית? דה מורגן היה משוכנע שהיתה פלישה כזאת. מתי וכיצד נערכה? מעקבות ההשפעה השמית בלשון המצרית יש להסיק לכאורה שהיא נתקיימה לאחר תקופת „הסגנון הראשון” של שושן, שאינו שמי, משמע אחר התחלת תקופת „הסגנון השני”, כאשר השמיים כבר סיגלו לעצמם את התרבות הזאת.

זה גרם שקבעו את ראשיתה של תקופה זו זמן רב לפני תחילת התקופה ההיסטורית, בכדי שבכרונולוגיה יהיה סיפק בידי השמיים לקבל את התרבות השומרית־עילמית, לפלוש למצרים, להשאר בה די זמן כדי להטביע את רישומם על התרבות המצרית ההולכת ונולדת, ולצאת עוד בתקופה כה קדומה, שכל שהותם לא תיכלל בהיסטוריה אלא תישמר באגדות בלבד. כיוון שהשושלות ההיסטוריות במצרים מתחילות בערך בשנת 3200, משמע שכל התהליך הזה צריך היה להתקיים באלף הרביעי לפני מניינו. ברם, הדמיון הבולט בין המונומנטים הקדומים של מצרים ושל מיסופוטמיה מצא את הסברו הודות לסינכרוניזמים של התקופות הארכאיות שהזכרנו לעיל. כמה שרידים מתקופות ארך וג'מדת־נסר מילאו חללים שהפריעו לשלמות ההיקשים, וראינו שאפשר לקבוע את הסינכרוניזמים כך: ממצאי התקופה הטרומ־שושלתית במצרים מתאימים לתקופת ארך; ממצאים אחרים, מתקופת תינים (שתי

השושלות הראשונות של מצרים) אפשר להשוותם לממצאים מתקופת ג'מדת-נסר; אחר כך מתמעטים והולכים קווי הדמיון, ושתי התרבויות, לאחר שנתגלו בהן קווי דמיון אלה בין השנים 3400 ו-3000 בערך, הולכות ומתפרדות ופונות לדרכן הנפרדת. הוצעו הסברים רבים של מגע זה והאופן בו נוצר. יש אומרים שהיתה פלישה; דרך הפלישה הזאת של בני אסיה עברה קרוב לוודאי את סוריה, ואולי גם את הים, בשיט לאורך החוף; ונקודת המוצא שלה היתה סוריה העילית שמתוכה עתידות היו לצאת גם שאר הפלישות השמיות שהשתלטו על בבל: שושלת אכד (במאות הכ"ה והכ"ד), והשושלת הבבלית הראשונה (המאה ה' עד אמצע המאה ה"ו).

א. מורֶא (A. Moret) דחה את הסברה שהיתה פלישה של בני אסיה למצרים, והוא היה בדעה שדי ביחסי המסחר כדי להסביר את קווי הדמיון בין שתי התרבויות. יש להודות שהתגליות בגבל מחזקות דעה זו; כי הן מלמדות אותנו שאמנם היו יחסי קרבה בין שתי הארצות בשחר ההיסטוריה, ויחסים אלה נקשרו בדרכי שלום. אולם כלום אין למצוא בהיסטוריה של מצרים, בתקופה שקודם ליחסי מסחר אלה, סימנים לאותה פלישה של בני אסיה? כלום לא נרמז עליה במחלוקת בין חור (הורוס) אֶל הדרום ואחיו סת, אל הצפון? סת, שבסוף מאסו בו המצרים, הוא אֶלם של בני אסיה; הוא איתו סותה שיוזכר אחר כך כְּאֶלם של החקסוס. מרעיו או תומכיו של חור, כפי שמכנים אותם, המכירים את המתכת ושתוארו כפולשים — כלום אין הם תושבי הדרום, שלמדו את חכמת הפולשים? כלום לא התמחו המצרים בטכניקה שלהם, ואחר כך היכו אותם בנשקם-שלהם והניסו אותם וגירשו אותם מן הארץ לפני שחר ההיסטוריה, כשם שצאצאיהם עתידים היו לגרש אחר כך את „הרועים"? אם נקבל השערה זו, נוכל להניח שהדרך הימית ממצרים לגבל, קודם היותה דרך מסחרית שלווה, שימשה דרך פלישה במקביל לדרך היבשתית, וכן שימשה דרך נסיגה לאותם בני אסיה, וכלום לא הקדימה מצרים הטרומ-שושלתית והתוותה מראש, אלפים שנה לפני מלחמת השחרור של יעחמס, את המעשה שעתידיים היו לחזור עליו מלכי מצרים בני השושלת ה"ח?

אין לקבל את הסברה שהמצרים הושפעו מתרבותה של אסיה בתיווכה של פניקיה; השערה זו אינה מתחשבת די הצורך בעומק ההשפעה האסיאתית ואין היא מסבירה מיתוסים כגון זה של „תומכי חור", הקשורים קשר הדוק עם השפעת אסיה. אי אפשר להשיב תשובה וודאית לכל השאלות הללו; דומה שכבר מצאנו שלל רב אם יכולנו לקבוע את הסינכרוניזם הכללי הזה: התקופה הטרומ-שושלתית ארך; וכן מסביר הדבר את הדמיון בין הקבוצה המפורסמת של האדם עם שני האריות בניצב הסכין של ג'בל-אלי-ערק ובין האדם והחיות בחותמי-הגלילים של ארך ובאסטילת-הצייד של וארקה (תקופת ג'מדת-נסר).

ועוד דבר אחד נתאשר על ידי התגליות האחרונות; הושמעה הטענה שאם

אמנם פלשו בני אסיה למצרים בתקופה הטרומ־היסטורית, „וודאי לא היו אלה שמייים מתקופת, הסגנון השני של שושן, מהסיבה הפשוטה שאלה לא נולדו עדיין בעת ההיא”³⁹. אולם עתה ברור כי בימי המגע עם המצרים, בסוף התקופה הטרומ־שושלתית ובתקופת־תיניס, כבר נולדו בני שושן של הסגנון השני; ולא זו בלבד שנולדו, אלא שכבר היו גדולים. בני שושן של הסגנון השני, שלדעתי היו אסיאנים*) ולא שמייים, היה להם חלק בתרבות הכללית של אסיה המערבית שעריסתה היתה בשומר; הם קיבלו תרבות זו ממש כשם שהמצרים קיבלוה; ולא הם הביאוה למצרים. סגנון II בא לאחר תקופת עביד; כיוון שתקופה זו נמשכה הרבה יותר זמן בשושן (סגנון I) מאשר במיסופוטמיה, ייתכן הדבר שסגנון II התחיל סמוך לסוף תקופת ארך. הוא מקיף איפוא את התקופות סוף ארך וג־מדת־נמר, המקבילות במצרים לסוף התקופה הטרומ־שושלתית ולתקופת תיניס; והרי דווקא בעת ההיא מגלים המונומנטים את סימני המגע בין שתי הארצות.

האלף השני

באלף השני אנו יודעים הרבה יותר על מעמדה של גבל ביחס למצרים. בימי השושלת הי"ב היו נסיכי גבל של ימי אמנמחאת השלישי ואמנמחאת הרביעי (1800 לפני מנין הנוצרים) כפופים למרותה של מצרים. מלכי מצרים שלחו להם מתנות וכינו אותם „אציל, נסיך”, תואר שמקובל היה להעניקו למושלי ערים. אף על פי כן רושם אחד מהם, נסיך בשם איפשמואבי, את שמו בקארטוש מלכותי; אך כה גדולה היא השפעת מצרים בגבל, ששם הנסיך הכנעני נרשם בהירוגליפים מצריים בכלי־הזין המשמש לו סמל לפיקודו, וכן בחושן.

עדות לבקיאותם הרבה של המצרים בעניני סוריה אנו מוצאים ב„כתבי המארות”. כך קוראים לכתובות מצריות המונות עמים נכריים, ביחוד של אסיה, והנרשמות על כדים הנשברים אחר הכתיבה, או על פסלונים בדמות שבו־יי־מלחמה. כתובות אלה, שתכליתן ניחוש וכישוף, הן מאמצע השושלת הי"ב⁴⁰.

ביחס לאותה תקופה של השושלת הי"ב יש בידינו מיסמך יחיד במינו ממקור מצרי, המתאר באופן ציורי מאד את החיים בארץ העורף של פניקיה. זהו הסיפור הקרוי „הרפתקות שאנהת”.

מצרי אציל זה נמלט ממצרים עם מות אמנמחאת הראשון (בערך 1970) מפחד בנו ויורשו סנוסרת הראשון, שנגדו קשר קשר. בקושי רב ובשעת לילה עבר שאנהת את „קיר המושל”, כי — אלה דבריו — „חששתי פן יראני שומר היום אשר על החומה ואלך לדרכי לעת ערב. ובבוקר השכם באתי לפטן ונחתני באי קמואר.

*) אסיאנים — העמים הקדומים של אסיה המערבית, כגון החורים, החתים, הלודים וכו', שאינם לא בני־ישם ולא בני־יפת (המתרגם)

הצמא נפל בי, נשרבתי, גרוני נחר; אמרתי: אכן בא מר המות! חזקתי את לבי, אמצתי את אברי כי שמעתי קול בקר; ראיתי מורים, וזקן שבטם, אשר היה במצרים, הכירני. עמד ונתן לי מים, חלב בשל לי. הלכתי עמו ועם שבטו וייטיבו עמדי. נהדפתי מארץ לארץ. יצאתי את גבל ואבוא לארץ הקדם ואעש בה שנה וחצי. אז יאמר אלי עאמוינשי מושל ארץ רתנו העליונה:

„טוב אתה בעיני, וגם אתה שומע את שפת מצרים.“ הוא אמר זאת, כי ידע טבעי, כי שמע שמעי, כי העידו עלי בני מצרים אשר שם אתו. אז ישימני בראש בניו ואת בתו הבכירה השיא לי. בחרתי לי בארצו ממבחר אדמתו, אשר היתה על גבול מדינתו; ארץ זו טובה היתה, יאא שמת. ויהיו בה תאנים וגפנים ויינה רב ממים; דבשה בשפע ושמנה עצום; כל פרי על עציה. ויהיו בה שעורים וחטים, ואין מספר לבקרה. הארץ נתנה לי באהבתי את המלך עאמוינשי; הוא נתנני למושל שבט ממבחר שבטיו. ויוכן לי אכל מנת יום ביומו ויין מנת יום ביומו: בשר מבושל וצלי עוף, נוסף על ציד השדה אשר נצוד ויובא לפני, מלבד אשר נשאו כלבי; ויוכן לי [אכל?] לרב, תבשילי חלב מינים ממינים שונים.

עשיתי כן שנים רבות. בני היו לגבורים, איש איש מושל בשבטו. כל רץ ההולך צפונה או דרומה לארמון פרעה התארח בביתי, כי ביתי פתוח היה לאורחים... וכאשר העזו המורים פניהם להרים יד במושלי הארצות סכלתי את עצתם, כי מושל רתנו זה נתנני בראש חילו שנים רבות. כל ארץ אשר יצאתי עליה יכולתי לה: את תושביה גרשתי מעל מרעותיהם ומבארותיהם, את צאנה ובקרה שללתי, את עבדיה לקחתי שבי; גזלתי את מזון האנשים, ואת עם הארץ הרגתי בחרבי ובקשתי, במעשי ובתחבולותי הטובות. נשאתי חן בעיני המלך עאמוינשי; ידע כי חזק אני וישימני בראש בניו, בראותו כי כל אשר אני עושה האלהים מצליח בידי.

וגבור בא מרתנו ויחרפני במחני... ויחשב לשלל את בקרי בעצת שבטו. עם לילה מתחתית את יתר קשתי, יריתי חצי לנסותה, השחזתי את חרבי, מרקתי את כלי זיני. הבוקר אור ובני רתנו באו, שבטיהם הריעו; הם אספו כחצי בני ארצם ויזמו להתגרות מלחמה.

וישם הגבור פעמיו אלי, ואף אני הלכתי הלך וקרב אליו; כל קרב דאב לי, נשים ואנשים הריעו, כל לב עלי דוי; ויאמרו: „היש עוד גבור אשר יוכל להלחם בגבור רתנו זה?“

נשארו בידו רק מגנו וחרבו כי שלחיו אשר זרק [בני] נפלו מאחורי; כן נצלתי מכלי זיני, כאשר חציו עברו על פני, מבלי פגע בי, אחד אחר אחד, הוא התנפל עלי לשדדני; אך אני יריתי בו וחצי ננעץ בצווארו; אז יצעק ויפל אפים ארצה; הרגתיו בחרבו; הרעותי תרועה גדולה על גבו, כל בן עאמו נהם... המושל הלה

עאמוינשי חבקני; ואני נשאתי את אשר לגבור ההוא, ואשלל את בקרו; כאשר זמם לעשות לי, עשיתי לו; החזקתי בכל אשר במחנהו, בזויתי את אהליו.

כאשר הגיע לזקנה, קיבל שאנחת רשות מפרעה סנוסרת הראשון לשוב למצרים. המלך קיבלו בסבר פנים יפות, אך בפנותו למלכה ולבניו שנכחו בפגישה, אמר בצחוק: „הנה שאנחת השב לבוש כבן עאמו וכאחד המורים!“ וזה עורר גלי צחוק מצד הנוכחים.

כזה הוא הסיפור, שאין דומה לו בספרות של אסיה; הוא מתאר בנאמנות ובדיקנות את חייהם ומנהגיהם של תושבי סוריה העילית, ארץ העורף של פניקיה, בערך בתקופה בה שגשגה ממלכתו של ח'מורבי בבבל. הכל מצוי כאן: חיי הנוודים, גסות המנהגים הפרימיטיביים והביטוי התמים של הרגשת העדיפות המצרית על העמים השכנים.

בתחילת האלף השני מזכירים הפפירוסים המצריים את יבוא העצים והשמנים מסוריה. ופניקיה מסתנוורת מפאר התרבות המצרית עד כדי כך, שהיא מקבלת ממנה אפילו את מנהג החניטה⁴¹. אולם ברגע שנדמה כי מצרים השתלטה לחלוטין על סוריה, עומדת היא עצמה להיות טרף לבני אסיה.

החקסוס. תקופת אל-עמארנה

בין תקופת השושלת הי"ב במצרים (תחילת האלף השני) והרגע בו מופיעה פניקיה בפעם הראשונה בהיסטוריה בתקופת עמארנה (המאה ה"ו), התרחשו מאורעות גדולים. תנועת-עם עצומה, שיצאה מאסיה הקטנה, ושכלי ספק נגרמה היא עצמה על ידי הגירה המונית מאירופה, ועמה החורים והכשיים, באה על סוריה העילית, התקדמה בהדרגה והציפה את כל ארץ כנען, היינו סוריה ומה שעתידי להיות ארץ ישראל. הפולשים היו עמי אסיה הקטנה, שבתוכם עתידים היו להתבלט כעבור זמן לא רב החתים, ובדרכם גייסו את האמורים של סוריה העילית, את הכנענים של סוריה, ובכללם בלי ספק גם צאצאיהם של אותם בתי אב ארמיים שאת זכרם שמרה לנו ההיסטוריה בצורת הסיפור על אברהם הנוטש את אור כשדים, מתעכב זמן מה בחרן (על הנהר באלך, שהוא יובל של הפרת) ומשתקע לבסוף בכנען. כל הפולשים האלה מתפרצים למצרים על אף מחסום הסיני; הם חודרים למצרים כמעט ללא קרב, לדברי ההיסטוריון מאניתון, ומשתקעים בדלתה, החלק העשיר והפורה ביותר של הארץ הנאנחת תחת עולם. תקופה מכאיבה זו בהיסטוריה של מצרים ידועה בשם שלטון הרועים או החקסוס. במשך התקופה הזאת מולכים במצרים מלכים בני אסיה, הנוטים חסד לבני גזעם, וקל לראות את בסיס-המציאות בסיפורו של יוסף המובא במקרא. פרעה וכמוהו משנהו, הם בני אסיה, והמהגרים הבאים מסוריה מובטח להם שיקבלום בסבר פנים יפות. אולם שלטון החקסוס אינו חורג מתחום הדלתה. מלכים מצריים

מוסיפים למלוך בדרום, ובשנת 1580 מתרחש דבר שאינו אולי אלא חזרה על מלחמת השחרור הגדולה שניהלה מצרים נגד השלטון השמי בשחר ההיסטוריה. הדרום יוצא למלחמה נגד הצפון ומתקומם נגד מדכאיו; יעחמס, מייסד השושלת הי"ח, שם קץ לשלטון החקסוס. מרגע זה ואילך חדלה מצרים להצטמצם בגבולותיה והיא מנהלת מדיניות של התפשטות. היא מבינה כי סוריה היא השער הפתוח תמיד לפולשים העתידיים לבוא, והמלכים של השושלת הי"ח מתקדמים בהדרגה צפונה. בדרכם הם נתקלים בערי פניקיה.

יעחמס הראשון כובש את פניקיה ברדיפתו אחר החקסוס; תחותימס הראשון, המתקדם עד לנהר פרת סמוך לשנת 1525, גובה מס מהפניקים. תחותימס השלישי (1503 — 1449) מחדש ומארגן את כיבושי קודמיו.

אחר שהוא מנצח את הכנענים במגידו, נכנעות רוב הערים הפניקיות בלי התנגדות, פרט לצמר וארנך הנכבשות בסערה.

תחותימס משעבד את פניקיה למצרים. מהתקופה הזאת הגיעו לידינו שני סוגי תעודות: מכתבי אל-עמארנה והפפירוס אנאסטאסי 1 המזכיר את קפונה (גבל), בירות, צידון, סארפטה (צרפת), ד'אר (צור), „אשר מים יקחו שמה באניות והיא עשירה בדגים מאשר בחול“.

מכתבי אל-עמארנה מגלים לנו את הלך הרוחות האמיתי בערים הפניקיות: ארוד, צמר וצידון הן תמיד נגד מצרים; צור וגבל שומרות לה אמונים, וכאשר פניקיה כולה תאבד למצרים, תשאר גבל לבדה נאמנה, ואילו אוגרית הרחוקה מצטרפת ברצון לחתים. (העיר נזכרת במכתב [מס' 1] של אמנחותפ השלישי למלך בבל קדשמן-אנליל; במכתב [מס' 80] של ריב-אדי, ובאותו מכתב [מס' 151] שבו אבימלך מצור מתאר את מצבה העלוב של אוגרית אחר הרעש שפגע בה).

מכתבים אלה הם לוחות כתובים בבליית בכתב יתדי והם מופנים אל מלכי מצרים אמנחותפ השלישי (1405 — 1370) ואמנחותפ הרביעי (1370 — 1352). המכתבים הם משל הנציבים שמינו מלכים אלה בסוריה וארץ ישראל, או משל מלכי אשור ובבל ושלטים מסויימים מאסיה הקטנה. כל חליפת המכתבים הזאת, שנשמרה בלשכתם של מלכי מצרים, נתגלתה באל-עמארנה שבמצרים העילית, שהיתה בתקופה ההיא בירת הקיסרות. אנו למדים ממכתבים אלה כי שפת העמים המנוצחים נשארה השפה הדיפלומטית, ומתכנם אנו למדים שאם אמנם היתה פניקיה נחלה של מצרים, הרי היתה בעלותה של מצרים רופפת מאד. אויב אדיר, העם החתי, שמושבו היה באסיה הקטנה, כבש את כל סוריה הצפונית; הוא הסתנן עד לפניקיה שבה מצא בעלי ברית, ובלי להכריז מלחמה, ניצל את קרבתו כדי לחתור בלי הפסק תחת השלטון המצרי. מכתבים אלה אינם אלא קריאת-אזעקה אחת של מושלי פניקיה המזהירים את אדוניהם בפני הקנוניות ההולכות ונרקמות סביבם, בפני מעשי הבגידה והמעילה

שהם רואים סביבם, ובפני מבצעי־הטף הגורמים לנפילת הערים הקטנות לידי האויב בזו אחר זו. כל מכתב מסתיים בקריאת־שוא לתגבורת, וכל־המכתבים מצייר תמונה מזועזעת של חוסר הבטחון בפניקיה בתקופת שלטונם של האמנחותפ. חליפת המכתבים המקיפה ביותר בין כל הלוחות האלה, המזכירים את רוב ערי פניקיה (גבל, צור, צמר, צידון, בירות) היא זו של אחד ריב־אדי, מושל גבל, המכילה לא פחות מארבעים וחמש אגרות.

התביעות לתגבורת הן צנועות למדי; צור מבקשת עשרים חייל, גבל דורשת ארבעה עם רכב, והעיר הארצישראלית מגידו מבקשת בסך הכל תגבורת של שני חיילים. וודאי מתכוונים כאן למדריכים שיאמנו את החיילים אשר יגויסו במקום. מלבד הנסיכים הללו, מזכירים המכתבים מדי פעם בפעם את הרביטו שהם שליחיו ונציגיו של מלך מצרים, ותפקידם להשגיח על מילוי הפקודות וליישר את ההידורים. בצפונה של סוריה, מקום שם מתמרדים הנסיכים נגד אמנחותפ השלישי, אויבה העיקרי של מצרים הוא נסיך אמורו, עבד־אשרת ובנו אזירו; זימרדה מצידון ומלך בירות הם בעלי בריתו. כך, על כל פנים, טוענים ריב־אדי מגבל ואבימלך מצור. לעומת זאת מוצאים אנו בלוחות מכתבים של זימרדה, הטוען בתוקף כי הוא שומר אמונים למצרים. גם עבד־אשרת עושה כמוהו, ואחר קריאת המכתבים הרבים האלה אפשר להבין כי פרעה רואה בכל הלשונותיהם תלונות חסרות־חשיבות וגילוי־התחרות בין נסיכים קטנים אלה. אולם הסכנה ממשית מאד; הערים נופלות בזו אחר זו בידי אמורו שהוא בעל בריתם של החתים, ובסוף תאבד סוריה כולה למצרים.

הנה שתי דוגמות של תוכן המכתבים האלה וסגנונם:

א) מכתב של זימרדה מושל צידון (קנדון מספר 144).

„לאדוני המלך, אלי, שמשי, נשמת אפי, כה אמר מושל צידון: לרגלי אדוני, אלי, וכו' אפול שבעה ושבעתים. ידע המלך אדוני כי צידון רוגעת, שפחת המלך אדוני, אשר הפקידה בידי. כאשר ידעתי את אגרת המלך אדוני, כאשר כתב לעבדו, עלץ לבי; נשאתי ראשי, אורו עיני בשמעי את אגרת המלך אדוני. ידע המלך כי שר־צבא אני על צבאות המלך, אדוני, וכי עושה אני את כל דברו. ידע המלך כי אויבים אדירים לי; כל הערים אשר המלך הפקיד בידי נפלו בידי השודדים. ישימני נא המלך תחת כנפי שר צבאו למען לחזור ולכבוש את הערים אשר נפלו בידי השודדים ולהשיבם לידי למען אוכל להוסיף ולעבוד את המלך אדוני כאשר עשו אבותי לפני. מי הם אותם שודדים? כתב־היתדות מציין אותם באידיאוגרמה סא־גאו, שאפשר לתרגמה „רוצחים“; אולם אין אנו מכירים שום עם הקרוי בתואר זה; משערים שהמדובר בכנופיות שודדים, מסוגם של „החבורות הגדולות“ של צרפת בימי הביניים. אותה אידיאוגרמה נקראת ח'בירו; ויש הרוצים לראות בח'בירו את העברים. מן המחקרים הרבים שנכתבו על נושא זה, נזכיר אחד האחרונים המסביר את המלה

הזאת בהוראת „חבר“⁴². לפי סברה זו אלה הם שכירים המשכירים את כלי זינם לסירוגין לכל המוכן להעסיקם.

(ב) מכתב של ריב-אדי, מושל גבל (מכתב זה לא הובא ע"י קנודזון ופורסם רק בשנת 1922 [43]).

„מריב-אדי אל המלך אדוני: לרגלי אדוני השתחויתי שבעה ושבעתים. הנה שמעתי את דברי המלך אדוני, ולבי נתמלא שמחה גדולה. יחוש נא אדוני לשלוח את צבאו במהרה. אם המלך אדוני לא ישלח את צבאו, מתים אנחנו וגבל העיר תילכד. חרדה היא היום, כמו תמול שלשום. היום, כמו תמול שלשום, אומרים תושביה, אין אנשי צבא. פעם אחת כתבתי ואנשי הצבא יצאו לדרך ושבנו את אבאשונג. הנה, עתה, הם אומרים: „הוא לא כתב, ואנו נלך בשבי“. ראה, האויב מבקש ללכוד את גבל העיר, ואומר: „אם נלכוד את גבל העיר, אדירים נהיה“. ראה, אם ילכדו את גבל העיר, אדירים יהיו. אין מושיע לי, אם לא תצא לדרך כנגדם. ראה, אני שומר את עיר המלך לילה ויומם. כאשר אני הולך לכבוש את הארץ, בוגדים האנשים בגד כדי ללכוד את הארץ לעצמם ואין איש שומר עוד על גבל, העיר של המלך אדוני. יחיש נא אדוני את משלוח אנשי הצבא, ולא מתים אנחנו, כאשר אדוני כותב לי, הם יודעים כי מתים הם. הם מבקשים לעשות רעה באמרם למלך: „הנה הדבר בארץ“. אל נא יטה המלך אדוני אוזן לדברי אחרים. אין דבר בארץ; טוב מצב הבריאות מקודם. אדוני יודע כי לא אשלה דברי שקר לאדוני. הראשים אינם רוצים כי אנשי הצבא יצאו לדרך כאשר טוב להם. אך אני אדיר חפצי כי יצאו לדרך, כי יראה את ארצו וילכוד הכל! ביום בו תצא לדרך, כל הארץ תתלכד אל המלך אדוני. מי יעמוד בפני חיל המלך? אל נא ישאיר המלך אדוני את השנה הזאת בידי בני עבד-אשרת, כי יודע אתה אותם; כולם בארץ המלך אדוני“.

מצב זה של חוסר יציבות ושל התפוררות המתגלה בלוחות אל-עמארנה אי אפשר היה לו שימשך זמן רב. בהדרגה לכדו האמורים והחתים את צפונה של סוריה. מלכי מצרים הוסיפו לשלוח חילות, אך מטרתם היתה יותר לשדוד את הארץ מאשר לקיים בה את שלטונם. תותענחאמן (1352 — 1344) מתפאר בהצלחותיו הצבאיות בסוריה ובמס שמעלה לו ארץ זו, אך כמה מחוקרי מצרים סבורים שאולי אין זו אלא גוזמה של לשכתו. מכל מקום, החוף הסורי היה למעשה אבוד למצרים עם עלותו לשלטון של סתי הראשון (1318). מצרים, שמוסדותיה נתערערו על ידי חידושי הדתיים של אמנתות הרביעי, אשר ביקש לעשות את אל השמש אתון לאל הראשי של מצרים ואפילו של כל שאר הארצות שהיו ידועות בתקופה ההיא, חזרה והתאוששה עם חיסול הכפירה הזאת ועם השיבה לפולחן אתון.

סתי הראשון ארגן מחדש את בסיסיו וחזר ולכד את הלבנון מידי החתים, ויורשו רעמסס השני (1298 — 1200) בנה דלתה, במקום פלוסיון ואוואריס, את העיר פי

רעמסס, שנועדה להיות תצפית של מצרים לשמירה על פניקיה. כבר בשנה השניה למלכותו יוצא רעמסס למסע מלחמה וחוררת אסטילות-נצחון בסלע, בשפך נהר-אל-כלב, ליד בירות; אולם צפונה יותר הוא נתקל בחתים, שצבאם גדל על ידי תוספת שכירים, כנופיות שודדים, גווייסו לצורך מסע זה. שמותיהם: פידאסה, מאסה, דארדאנוי, איליונה, דאנאואנה ולוקי הונצחו בשירי הומרוס; זהו חיל החלוץ של הפלישה שנתארה מיד. הם התפשטו בארץ החתים, והמלכים החתיים מגייסים אותם כדי ליהנות משרותם וכדי להפנות את תאוות-השוד שלהם נגד האויב.

רעמסס עולה איפוא צפונה על מנת להתמודד עם החתים שהתבצרו בקדש על נהר ארנה, מדרום לאגם וסמוך לעיר חומס של ימינו. כיוון שמסתבר שפניקיה עמדה מן הצד והיכתה כיצד יפול דבר, אין צורך לפרט את תהפוכות המאבק, שהונצח בתבליטים השטוחים של מקדשי כרנך ואיפסמבול (אבו-סמבל). המערכה (1293) נסתיימה ללא הכרעה, חרף מה שאמרו עליה המצרים, וסמוך לשנת 1278 נחתם חוזה ששם קץ לפעולות האיבה.

מחוזה זה, שנוסחו נשמר בידינו, אנו למדים שהמצרים קוראים לאֵלם של בני אסיה בשם סוטה, כמו בימי החקסוס. כבר אמרנו לעיל מה אפשר להסיק מזהווי זה. פניקיה היתה, לפי החוזה, באזור ההשפעה המצרי, וגורלה היה כגורל מצרים. יש לנו הוכחה לכך בתגליות של גבל. באחד הקברות שנחשפו על ידי מר מונטא (Montet) נמצאו בין החפצים יקרי-הערך שנקברו עם מלך גבל, שני כלי-בהט מסומנים בשמו ובתארו של רעמסס השני. המסורת נמשכת איפוא. בשושלת ה"ט, שעמה נמנה רעמסס השני, כמו בימי השושלת ה"ב, נסיכי גבל הם עבדיהם של מלכי מצרים. אך עתה שוב אין נסיך גבל כותב את שמו בהירוגליפים מצריים, אלא בפניקית; ואנו יודעים ששמו היה אחרים.

ביחס לאלף השני יש בידינו תעודה ארכיאולוגית בעלת חשיבות ממדרגה ראשונה, שנחשפה בחפירות כפר ג'ארה. היא מראה לנו אלו היו ההשפעות שפעלו סמוך למאה ה"ח לפני מנינו בסביבתה של עיר בפניקיה הדרומית: צידון. על רקע כנעני מתגלות כאן השפעות מצריות ואֵגֵאיות. השפעה אחרונה זו אינה מוכחת לנו אלא על ידי הארכיאולוגיה ועל ידי המחקר הבלשני של השמות הפניקיים; ופרט אחרון זה מעיד על קדמותה הרבה של השפעה זו. כיוון שאין בידינו שום מיסמך ממקור אגאי, אין לנו אלא הארכיאולוגיה השופכת אור על נקודה זו. אך אין לזלזל בחשיבותה של השפעה זו המתגלית בחפירות, וההולכת וגדלה מכל שאנו מצפינים יותר.

התקופה הבאה היא תקופה מהומות. העמים שסיפקו שכירים לחתים פולשים לאסיה הקדמית ביבשה ובים, סביב שנת 1200. הם מציפים את הקיסרות החתית ואת סוריה והנחשול בא לקצו בגבול מצרים, מקום שם נהדפת הפלישה על ידי רעמסס

השלישי (1198 — 1166). תנועה זו, הקרויה תנועת עמי הים, שבה כרוכה המלחמה הגדולה על סוריה, מביאה לידי השתקעותו של עם חדש בחלק הדרומי של ארץ ישראל: הפולוסתי, הם הפלשתים. ואין אימי הפלישה הזאת פוסחים על הפניקים. כמה מעריהם נחרבות, בהן צידון, לפי עדותו של יוסטינוס⁴⁴. החפירות שנערכו בשנת 1914 באתר של טירת צידון תרמו כנראה לאישור המסורת הזאת. החופרים נתקלו תחילה בשכבה עשירה בחרסים מתקופת הברזל (המתחילה בערך במאה ה"א), ואחר כך הגיעו לשכבה עקרה; מתחת לשכבה זו נמצאו עקבות עיים שנשרפו לאפר, והשרידים שנאספו אפשר לייחסם לסוף תקופת הברונזה. עקבות השריפה מתאימים לחורבן זה של העיר.

גם גורלה של צור היה כזה. למאורע זה אפשר לייחס את המסורת של יוסטינוס בדבר שנת היסוד של העיר, שהוא קובע אותה 240 שנה לפני בניית בית המקדש בירושלים. ההיסטוריון התכוון כנראה לבניית־המחדש של העיר שאחריה באה לה תקופת השגשוג הגדולה ביותר שהיתה לה בכל הזמנים. כיוון שחלפה הסערה, קמו ערי פניקיה מחורבן, בעוד שהתכל, שבט המקורכ לפלשתים, תפס את הנמלים שבין הר הכרמל ודאר.

אולם אחר פלישתם של עמי הים בתחילת המאה ה"ב, נתרופפו הקשרים עם מצרים. שליחיו של רעמסס התשיעי (אמצע המאה ה"ב) הוחזקו בגבל על כרחם במשך שבע עשרה שנה, ותיאור מסעו של ון־אמון, שבא בסוף השושלת ה"ב, בשליחות אחד האחרונים שברעמסס, לבקש ארזים לצרכי הסירה הקדושה של אמון, הוא אופייני להשפלתה של מצרים בתקופה ההיא. אין ביכולתו של פרעה זה לצייד אניה מצרית לצרכי שליחו; כיוון שאין ביכולתו לתת לו זהב, הוא מקווה שיוכל לתת כתחליף פסל של „אמון של הנוסעים“, אך מלך גבל אינו שם לב לשי זה. אחר השתמטויות והשפלות רבות, אין ון־אמון מקבל אלא חלק ממבוקשו, ויסוריו מתחדשים בבואו לקיפרוס. אחר שמלך גבל הפריע לו כל כך בשליחותו, הוא נמלט בקושי מידי שודדי־הים. כל הסיפור הזה מעיד על תנאי חוסר הבטחון השוררים בסוף האלף השני ועל מעט הכבוד שחולקים לשליחו של פרעה.

אחר כך משתחררת פניקיה לחלוטין מהאפסטרופוסות המצרית ונהנית משגשוג ממשי. פניקיה זו, שכולה שמית (מתחילת האלף הראשון) היא המתוארת בשירי הומרוס.

אוגרית באלף השני

שכבה II של אוגרית מראה כי העיר לבשה חשיבות רבה מתחילת האלף השני; על חשיבות זו מעידים המקדשים שנתגלו בשכבה זו וכן הכבוד שחולקים לעיר בתליפת המכתבים של התקופה. חימורבי מחלב כותב למלך מארי על כוונתו של מלך

אוגרית לבוא לביקור בעירו. לראשיתה של שכבה זו שייכים הקברות שחפצי־הלווי שבהם כוללים תכשיטים דומים לאלה הנמצאים בגבל, ושאת מקורם יש לבקש בקאקוז ואת מרכז הפצתם בבלקן ובאזור הדנובה התיכון (ענקים, סיכה בעלת ראש עבה וגבעול נקוב, וכו'). ברגע זה מפנה אוגרית את מבטה לעבר מצרים, שבה מולכת השושלת הי"ב, ושרידים מצריים שנמצאו באתר מעידים על היחסים הטובים בין שתי הארצות. אולם, כמו תמיד בפניקיה, אין השפעה זו יחידה; גם תוצרים כרתיים מהתקופה המינואית התיכונה (קיראמיקה של קאמאריס) נמצאו בחפירות.

עם פלישת החקסוס משתקעים באוגרית החורים, שהם בלי ספק מקור התנועה הזאת, והמושבה האגאית לובשת יתר חשיבות; אך כל זה אינו אלא ארעי, כי עם גירוש החקסוס דומה שמצרים חוזרת ומשתלטת על גמל אוגרית. מצרים ומיתני, היא ממלכת החורים בצפונה של סוריה, מבינות מה מחייבים האינטרסים שלהן, והן כורתות ברית המכוונת נגד המיסופוטמים והחתים (אמצע המאה ה־ט"ו עד עשרים השנים הראשונות של המאה הי"ד בערך). ועתה באה על אוגרית אחת מתקופות־השגשוג היפות ביותר בתולדותיה. בתים נוחים, דרכים משוכללות, קברות משוכללים, מתקני גמל במפרץ מינת־א־ל־ביצ'ה, סמוך לעיר, תחנות־מסחר רבות, תוצרים של מצרים ושל האזור האגאי, מעידים על השפע הכללי.

רעידת אדמה, ואחריה גאות־ים בלתי־מצויה משמידות את כל העושר הזה באמצע המאה הי"ד. ואוגרית הקמה לתחיה עוברת עתה לשלטון החתים. מלכה נקמד משועבד למלך החתים סופילוליומס, ובשעת הקרב הגדול בקדש, בו עומד רעמסס השני מול רוב הערים הפניקיות ומול הקיסרות החתית, נמצאת גם אוגרית בקואליציה האנטי־מצרית. עם בוא השלום שוב מוצאים אנו באתר את כל היסודות הקודמים, ונוסף עליהם מינניים וקיפריים, שתפקידם כנראה חשוב. אך תקופת־שגשוג אחרונה זו קצרה, וסמוך לשנת 1180, בשעת הפלישה הגדולה של עמי הים שרעמסס השלישי בולם אותה על ספה של מצרים, נחרבת אוגרית. כבר אמרנו שפרט לכמה תקופות קצרות של חידוש הישוב, שוב אין העיר נבנית על תלה.

באוגרית, כמו בגבל, יכולים אנו לעמוד על אחת התכונות היסודיות של הערים הפניקיות: קיום תחנות־המסחר והמושבות הזרות בערי פניקיה אינו מותר שטח רב ליסוד הפניקי, שהוא עצמו מיטלטל לכאן ולכאן לפי בריתות ארעיות. טיבן של בריתות אלה משתנה לפי המצב הגיאוגרפי של הערים. גבל, הקרובה יותר למצרים, סוטה פחות מן הכפיפות למצרים; אוגרית, הקרובה יותר לקיפרוס, לחתים ולחורים, מקדישה להם מקום רב יותר בחייה הפוליטיים.

האלף הראשון לפני מנינו. תקופה העצמאות

מכאן ואילך אין עוד לפניקיה יסוד לחוש הרבה בפני מצרים; הסכנה צפויה

מעתה מצפון־מזרח, מאשור. אולם סמוך לשנת 1000 לפני מניננו, עדיין אין אשור אותה מעצמה אדירה שהיא עתידה להיות כעבור 200 שנה. כל מאמציה מופנים לפי שעה נגד בבל, ושתי מאות אלה של הפוגה הן למעשה תור־הזהב של פניקיה השמית, וביחוד של העיר צור. במספרים עגולים אפשר לומר שמשנת 1000 ועד 500 נמשכת תקופת שיא מסחרה והתפשטותה של צור, התקופה בה מפליגים ציי פניקיה למרחקים על מנת לייסד תחנות־מסחר ומושבות־קבע.

לגבי תקופה זו יש בידינו מקור ידיעות חדש במקרא ובכתבים היתדיים של מלכי אשור, מלבד הידיעות של מנאנדרוס איש אַפסוס, היסטוריון יווני שבכתביו השתמש יוסיפוס.

אביבעל מלך צור הוליד בן בשם חירם, או אחירם, הידוע בשל קשריו עם שלמה. חירם (980 — 936 בערך) הגדיל את העיר, חידש את המקדשים הישנים ובנה מקדשים חדשים. מקדש מלקרת עמד על אי קטן, נפרד מהאי הגדול של צור; חירם סתם את התעלה שבין שניהם; הוא התקין נמלים נוחים בשביל האניות, האחד מצפון והשני מדרום, בהתאם למנהג הפניקי, ואומרים שחיבר את שני הנמלים בתעלה פנימית. המאורע הידוע ביותר בימי שלטונו היה כריתת בריתו עם המלך שלמה. היה זה בשנת 12 למלך חירם. מלך בני ישראל רצה לבנות מקדש בירושלים, והוא פנה אל הפניקים, כי רק הם יכלו לספק לו את החמרים, הארדיכלים והחרשים שהיה לו צורך בהם. הוא פנה לחירם שקיים לפני כן יחסים טובים עם דוד אביו, ואמר לו: „ועתה צוה ויכרתו לי ארזים מן הלבנון ועבדי יהיו עם עבדיך ושכר עבדיך אתן לך ככל אשר תאמר כי אתה ידעת כי אין בנו איש ידע לכרת עצים כצדנים”.

כאשר חירם שמע את דברי שלמה, שמח מאד ואמר: „שמעתי את אשר שלחת אלי, אני אעשה את כל חפצך בעצי ארזים ובעצי ברושים. עבדי ירדו מן הלבנון ימה ואני אשימם דברות בים עד המקום אשר תשלח אלי ונפצתים שמה ואתה תשא ואתה תעשה את חפצי לתת לחם ביתי. ויהי חירום נתן לשלמה עצי ארזים ועצי ברושים כל חפצו. ושלמה נתן לחירם עשרים אלף כר חטים מכלת לביתו ועשרים כר שמן כתית כה יתן שלמה לחירם שנה בשנה... ויהי שלם בין חירם ובין שלמה ויכרתו ברית שניהם” (מלכים א', ה', ו — י"ב).

והמקרא מוסיף עוד שאחר בניית בית המקדש רצה שלמה לתת לחירם מתנה והוא הציע לו מחוז בגבול הגליל, ובו עשרים כפרים. אולם הארץ לא מצאה חן בעיני חירם, שהיו לו בחוף הפניקי שטחים עשירים ופורים יותר: „ויהי מקצה עשרים שנה אשר בנה שלמה את שני הבתים את בית ד' ואת בית המלך. חירם מלך צור נשא את שלמה בעצי ארזים ובעצי ברושים ובזהב לכל חפצו אז יתן המלך שלמה לחירם עשרים עיר בארץ הגליל. ויצא חירם מצר לראות את הערים אשר נתן לו שלמה ולא

ישרו בעיניו. ויאמר מה הערים האלה אשר נתתה לי אחי ויקרא להם ארץ כבול עד היום הזה. וישלח חירם למלך מאה ועשרים ככר זהב" (מלכים א', ט', י — י"ד).

הברית היתה הדוקה עד כדי כך, שחירם, בלי להתחשב באינטרסים המסחריים שלו — וודאי מפני שהכיר בעצמת שכנו האדיר, עזר לשלמה במפעליו הימיים במקום לבצעם הוא עצמו, כפי שהפניקים היו נוהגים לעשות.

"ואני עשה המלך שלמה בעציון גבר אשר את אלות על שפת ים סוף בארץ אדום. וישלח חירם באני את עבדיו אנשי אניות יודעי הים עם עבדי שלמה. ויבאו אופירה ויקחו משם זהב ארבע מאות ועשרים ככר ויבאו אל המלך שלמה" (מלכים א', ט', כ"ו — כ"ח).

אותה חכמה נפלאה שההיסטוריונים ייחסו לשלמה — גם חירם נחון בה. ההיסטוריון יוסיפוס, המבטיח לנו כי הפניקים, וביחוד הצורים, שמרו על ארכיונים היסטוריים, מוסר מסורת אחת שלפיה השתעשעו שני המלכים בחידות על ערבונות ניכרים; אולם בחוסר משוא־פנים לראוי לשבח הוא מספר שלא תמיד היה שלמה הנוכה.⁴⁵

מנהג זה לחוד חידות, ביחוד ליריב שרוצים להשפילו בטרם יוצאים לקרב נגדו, מצוי מאד בזמנים הקדומים. שמשון חד חידה לפלשתים הצעירים שבה עתידים היו לקפח את חייהם. כאשר המלכים הלאומיים בדרומה של מצרים הרגישו את עצמם חזקים די הצורך כדי לעמוד בפני החקסוס בני אסיה שהשתקעו בדלתה, עסקו גם הם במשחק זה, לפי המסורת, כדי להכריח את יריביהם להמיר את אליהם. מלך הדלתה שלח שליח להודיע ליריבו בדרום, בקצה השני של מצרים, שעליו לגרש את סוסי היאור, כי הם מפריעים לשנתו. ואם מלך הדרום אינו יודע מה להשיב על כך, הרי ייתבע לא לסגוד אלא לאליהם של החקסוס. האגדה היוונית של אדיפוס והספינקס אף היא מקורה באותה רוח.

בו בזמן שחירם השתתף במסעותיו הימיים של שלמה, פיתח את המסחר הפניקי עם קיפרוס ועם ספרד. בנו של חירם, בעליעזר, מלך שבע שנים בלבד; עבד־עשתרת יורשו הודת מן המלוכה על ידי מהפכה ובצור השתררו תוהו ובוהו עד להידוש השושלת, שמלכה הידוע ביותר היה אתבעל. הוא היה גם כהן עשתרת. בעת ההיא היתה ישראל מחולקת, משנת 933 ואילך; בדרום היתה ממלכת יהודה הקטנה, שירושלים היתה בירתה, ובצפון היתה ממלכת ישראל, והמלך היה אחאב בן עמרי, מיסד שומרון.

אתבעל, שהיה קנאי לדתו, השיא את בתו איזבל למלך אחאב ובהשפעת המלכה החדשה נדחקו בהדרגה רגלי הדת הישראלית ובמקומה באו האלים הפניקיים. המקרא שמר לנו את זכר הפולחן המוזר הזה ומנהגיו האופייניים. בתה של איזבל, עתליה, נישאה ליורם מלך יהודה והביאה את דתה גם לממלכתו. השפעת פניקיה היתה איפוא

רבה מאד בכל ארץ ישראל, עד ליום בו פרץ המרד בהנהגת הנביאים. ראסין (Racine) הנציח תקופה זו בעתליה שלו, ואף הוסיף להיסטוריה פירושים משלו.

התקופה שבאה אחר מלכותו של אתבעל היתה תקופת־מהומות: הידיעות שבידינו על תקופה זו הן אגדיות בחלקן, ויש להן קשר עם ייסודה של קרת חדשה. נכדו של אתבעל, מתן, השאיר אחריו בת, אליסה, ובן, פגמליון. כעבור זמן־מה הורחקה אליסה מן השלטון ואחיה הצעיר ממנה הומלך. הוא ציווה לרצוח את אכרבאס, בעל אחותו, כדי להשתלט על רכושו. אחר פגעים שונים ברחה אליסה לקיפרוס ומשם לאפריקה, ושם עלתה לחוף במקום שעתידיה היתה להיות קרת חדשה. היא ייסדה את העיר בעזרת צורים מכל השכבות שנמנו עם חברי מפלגתה הפוליטית (סמוך לשנת 814).

הכיבוש האשורי

כל תקופת עצמאותם של הפניקים לא בא עליהם אלא נסיון־פלישה אחד של שישק מלך מצרים, במאה ה־1. אולם עתה התרגשה ובאה עליהם סכנה חדשה. אשור לא יכלה להיות למעצמה גדולה בלי מוצא אל הים. בכל שעת התפשטות נשאו המלכים האשוריים את עיניהם לפניקיה. ערי הצפון, שהיו חשובות יותר להתקפה, הוכנעו תחילה. אחר כך, עם הקמת הממלכה האשורית, היתה פניקיה כולה נחלתה, וכן ארץ־העורף כנען.

עוד סמוך לשנת 1100 השתלט תגלת פלאסר הראשון מלך אשור על ארנך כדי לזכות במוצא לים, אך זה היה כיבוש ארעי בלבד. בשנת 876 גבה אשורנצרפל מס ממלכי צור, צידון, גבל וארוד. וכך הוא אומר ב"כתובות הפרים והאריות": „בעת ההיא גביתי מס ממלכי חוף הים והיבשה, אנשי צור ואנשי צידון... אנשי גבל... והעיר ארוד השוכנת באמצע הים; קיבלתי כסף, זהב, עופרת וברונזה, שלושים וחמש קערות ברונזה, בגדי צבעונים, שנהב, ודולפין אחד, יצור הים”⁴⁶. רשימה זו מצטיינת בגיוון החפצים שבה.

בנו, שלמנאסר השלישי (860 — 825) גבה אף הוא מס מידי הצורים, הצידונים והגבלים; הוא היכה את מלך ארוד שהתקומם נגדו. תבליטי הברונזה של השערים שנמצאו בבאלאואט (כיום רובם במוזיאון הבריטי) מראים לנו את האניות של ערים אלה שיושביהן מביאים למלך חפצי ערך. בשנת 741 מונה תגלת פלאסר השלישי בין המלכים המעלים לו מס את חירם מצור (מוטב חירום, אם לדון על פי השם האשורי חירומו); ואמנם, כתובת פניקית מהתקופה ההיא שנמצאה בקיפרוס⁴⁷ מזכירה מושל המכנה את עצמו עבד חירם מלך צידונים. מכאן אנו למדים שחירם השני היה מלכן של שתי הערים, ונוסף על כך היתה לו תחנת־מסחר בקיפרוס. אותו מלך אשורי,

במסעו של שנת 734, מטיל קנסות על גבל וארוד; הוא מחייב את מלך צור בתשלום 150 ככרות זהב, דבר המעיד על חשיבות העיר בעת ההיא.

מלך צור וצידון, אלוליוס (באשורית: לולי) נפגע אף הוא מפלישתו של שלמנאסר החמישי (727 — 723), כנראה כאשר מלך אשור זה יצא בשנת 725 למלחמה נגד הושע אשר מלך בשומרון.

כל התקופה האשורית גדושה התמרדויות בלתי-פוסקות בארץ כנען. השבטים מסביבות ים המלח, ממלכות יהודה וישראל, דמשק, פניקיה, כולם מתמרדים, פעם בנפרד, ופעם בברית הדדית. בעת ההיא הם מבקשים את עזרתו של מלך מצרים. אולם לא פעם מתחמק פרעה ומפקיר את בעלי בריתו.

בשעת מרד אחד בצור, אוסף שלמנאסר, השולט בכל ערי החוף, ששים אניות של צידון, גבל וארוד ומנסה לנחות בחוף האי. אולם שתיים עשרה האניות של צור משמידות את ציו וקרוב לחמש מאות אשורים הולכים בשבי. שלמנאסר נאלץ להסתפק בהטלת הסגר על האי של צור, אך הוא מת בטרם עלה בידו להכניעה; ויורשו גם הוא אינו רואה ברכה במאמציו. קרוב לוודאי שלפני היות שלמנאסר החמישי מלך אשור, היה מושל פניקיה מטעם אביו, תגלת פלאסר השלישי.

בימי סרגון השני מלך אשור (722 — 705) דומה כי פניקיה השלימה עם השעבוד, פרט לצור ששוב עובר עליה מצור של כמה חדשים והיא אינה נכנעת. אחר חורבן שומרון בידי האשורים (722) שוב אין הפניקים יכולים לכרות בריתות אלא עם הדרום. בתחילת ממלכתו של סנחריב (705 — 681) כורת לולי ברית עם שליטי יהודה, פלשת ומצרים. בשנת 701 מנחיל סנחריב תבוסה למורדים, כובש את כל עריהם, מכריח את לולי מלך צידון להמלט לאי קיפרוס, ממליך את אתובעל (תובאלו באשורית) על נחלותיו וחורת את אסטילת הנצחון שלו ליד זו של רעמסס על סלעי נהר-אל-כלב.

סנחריב מזכיר גם את מלך ארוד עבדיליתי, ואת מלך גבל אורומלכי.

יורשו של אתובעל, עבד-מלכת מלך צידון, אינו לומד מאומה מכשלונות קודמיו. הוא מתקומם נגד אסרחדון מלך אשור בשנת 678. העונש אינו מתבושש לבוא; תיאור כיבושה של פניקיה נשמר בידינו בארכיונו של המלך אסרחדון (681 — 668): „אנכי כובש צידון אשר על חוף הים, מחריב מיבניה; אנכי לכדתי את מבצרה, הטלתי ללב ים והרסתי את מקורות מימיה. עבד-מלכת מלכה נמלט ללב ים כדג מפחד נשק, ואנכי משיתיו מלב ים וערפתי את ראשו... ובניתי עיר חדשה, וקראתי עיר אסרחדון”⁴⁸.

בהודמנות זאת מונות הכתובות את השלל הרב שבא לו מידי צידון: זהב,

כסף, אבני חן, שנהב, בגדים; וכן עבדים ובקר.

צידון החדשה, שיושבה תושבים אשר הובאו מהמפרץ הפרסי, ושמקומה

המדוייק עדיין אינו ידוע, לא ידעה שגשוג; מכל מקום, קיומה היה קצר, כי יש בידינו הוכחות, כפי שנראה להלן, שהעיר עמדה שוב על תלה במקומה הישן בתקופה הפרסית; אך עד לרגע ההוא קיפחה את חשיבותה.

יש בידינו חוזה⁴⁹ בין אסרחדון ובין בעל שהיה מלך צור. חוזה זה, ככל החוזים שהגיעו אלינו מהתקופה ההיא, הוא תערובת של התחייבויות מוגדרות היטב ושל מארות שיחולו על ראש מי שיפר אותו. מלך צור התחייב להעביר את שללם של האשורים מדרום לצפון. והחוזה איים בקללת האלים על ציו אם לא יעמוד בהתחייבויותיו. ברשימת האלים מונה הנוסח האשורי מלבד האלים הלאומיים את אלי פניקיה, בעל סמם (הוא אוראנוס של פילון), בעל מלגי, בעל צפוננו (הדד), מלקרת, אלה של צור, יאסומונו, עשתרתו, כולם כתובים בתעתיק אשורי. אלה הם בעל־שמים, בעל־מלכי, בעל צפון, מלקרת, אשמן ועשתרת, וכן ב־אֶת־אלה (בית אל) המוזכר במקרא ואצל פילון, ואינו אלא אחת הצורות של „אל”⁵⁰.

על אף חוזה זה לא פסקה אהבת העצמאות בצור, ובשנת 672 הצטרפה לתרהקה מלך מצרים, אויבה של אשור; פעם נוספת צר אסרחדון על העיר, שעוד היתה אי בעת ההיא. יש בידינו אסטילה של מלך אשור זה, שנמצאה בונג'ירלי, בצפונה של סוריה; היא מראה את אסרחדון כשהוא מוליך ברצועה את מלך מצרים ומלך צור; הרצועה עוברת דרך שפתייהם. הם נוצחו אמנם, אך אין ספק שיש כאן גוזמה מזרחית, כי אין כל יסוד להניח שמלכים אלה, וביחוד תרהקה, הלכו בשבי; וודאי הכוונה לאישים מבית המלוכה; העובדה שהמצרי יש לו קווצת שער תלויה על רקתו, כמנהג בני המלכים, מחזקת השערה זו. מאידך יודעים אנו שלולי מלך צידון אמנם הלך בשבי. אחת מעלילות־המלחמה הראשונות של אשורבנפל מלך אשור (669 — 625) היתה מצורו על צור בשנת 668, אך גם הוא לא הצליח לכבוש את העיר שהיתה מוגנת על ידי הים אשר סביבה; הוא שדד את החוף, עשה שלום בהטילו מס על העיר והגלה את תושבי האזור. הוא לקח אתו את בנותיו ואחיניותיו של המלך להרמונו, ואת יורש העצר יחומלך שבה כבן ערובה.

צור לא חרבה כמו צידון. מרכזה הפוליטי של צידון היה על החוף, במקום בו נמצאת כיום הטירה, ואילו מרכזה של צור היה על האי. מלך ארנד בא לחלוק כבוד לאשורבנפל והגיש לו מס בצורת זהב, ארגמן, דגים וצפרים; עם זה הביא אחת מבנותיו להרמונו של המלך.

עם מותו של מלך ארוד, יכין־לו, באו עשרת בניו לנינוה להשפיל את עצמם בפני מלך אשור. שמור בידינו תעתיק שמותיהם שנרשמו בלשכת המלך באשור. הם היו: עזיבעל, אביבעל, אדוניבעל, צפדיבעל, פודיבעל, בעלישוב, בעלחנון, בעלמלך, אחימלך⁵¹.

הקרבות בין אשור והאי קיפרוס שחררו את פניקיה למשך זמן מה מהתחרות